

תימא

כתב עת לחקר יהדות תימן ותרבותה

ספר היובל לכבוד דר' יגאל בן-שלום

כרך ראשון

העורך

יוסף יובל טובי

[יט]

הוצאת האגודה לטיפוח חברה ותרבות

נתניה * תשפ"ב

מועצת המערכת

פרופ' נחם אילן, מכללת חמדת הדרום
דר' יגאל בן-שלום, מכון אדלר
פרופ' מאיר בראשר, האוניברסיטה העברית
פרופ' ירון הראל, אוניברסיטת בראילן

חברי המערכת

דר' אריאל מלאכי, אוניברסיטת בראילן
יהודה עמיר, אוניברסיטת בראילן

כתב העת יוצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט, מנהל התרבות

על העטיפה:

העמוד הראשון בפרק עיבור השנים משנת הרל"ג (1473)
תכלאל כ"י טובי, מאתא אללכמה מן קרא אלחימה אתתקס"ח לשטרות (תי"ז/1657)

כל הזכויות שמורות

כתובת המערכת וההנהלה:

תימא, האגודה לטיפוח חברה ותרבות
כיכר העצמאות 11, ת"ד 1515, נתניה 4211501
טלפון: 09-833-1325; פקס: 09-861-4712
<http://www.teman.org.il>
hatemanim@gmail.com

הכתובת למשלוח מאמרים וספרים לביקורת:

פרופ' יוסף יובל טובי, החוג לספרות עברית והשוואתית, אוניברסיטת חיפה, חיפה 31905
דוא"ל: yoseftobi@gmail.com

נדפס בדפוס א. שטרן, ירושלים תשפ"א

978-965-92934-8-3

תוכן העניינים

5	דבר העורך	
	דר' יגאל בן-שלום:	
7	איש ציבור ונשיא האגודה לטיפול חברה ותרבות	
	הגדרת האמונה בפילוסופיה היהודית בתימן:	שלום צדיק
	ניתוח עמדותיהם של ר' נתנאל בן ישעיהו	
17	בעל 'מאור האפלה' (נור אלצ'לאם) ור' חוטר בן שלמה	
	כתבי יד שהועתקו בעדן בימי הביניים	מיכאל ריגלר
34	הקדומים ביותר מתימן	
	'מנהגים' ו'סידורים': תכלאל כ"י ואדעי	יובל ואדעי
44	משנת רע"ז (1517) והסידורים העתיקים מתימן	
89	צמחי מאכל ובשמים בתימן לאור התכלאל	זהר עמר
	שרידי כתבים יהודיים	יוסף יובל טובי
150	בחפירות ארכאולוגיות בבראקש (2003–2004)	
	מפני חטאינו גלינו לארצנו	אדם בן-נון
155	אזהרות 'יגר שהדוּתא' לרבי אברהם ערוסי	
	<i>Von den Juden des Jemen</i>	אריאלה גרן-תם
202	קובץ המאמרים על יהודי תימן (ברלין 1913)	
228	הרב קוק ויהודי תימן בארץ ישראל ובגולה	אמנון שלומי-אכלופי
261		רשימת המחברים
v		תקצירים באנגלית

זהר עמר

צמחי מאכל ובשמים בתימן לאור התפלא

מבוא

עולם הפלורה התימנית היה מרכיב מרכזי בחיי יהודי תימן; במאכל, כסממני בושם, כמקור שמן לתאורה, עצים להסקה ותעשיות שונות. התיעוד שעוסק בתרבות החומרית התימנית מובא במגוון מקורות כתובים, כגון ספרי זכרונות, שירה, חיבורי רפואה ותעודות שונות.¹ במאמר זה ברצוני להציג את תרומת הספרות ההלכתית של קבט זה מתוך הסוגה של ה'תפלא' בפרט² ולהציע מודל מתודולוגי חדש בכלל. אמנם, המחקר עוסק בקבט מצומצם של הלכות ברכות צמחי המאכל והבשמים, אך אפשר שיש במסקנותיו להקרין גם על קבטים נוספים בחקר התפתחות התפלא ופסיקת ההלכה בתימן.

התפלא (ר': תפאליל) – סידור התפילה של יהודי תימן במחזור השנה ובמחזור החיים, כולל רק את סדרי התפילה לאורך השנה אלא גם קיצור הלכות מעשיות הכתובות בערבית־יהודית מכל אורחות החיים. למעשה היה זה החיבור ההלכתי הפרקטי והמותאם ביותר ליהודים באזור מרכז תימן. ברבים מן התכאליל מופיע חלק העוסק בהלכות ברכות למאכלים ולבשמים, לרוב לאחר סדר התפילה של כל ימות השנה, בין ברכת המזון לבין ברכות היראה השבח וההודאה.³ סוגה זו שייכת להלכות ברכות המופיעות לראשונה במשנה ובתלמוד ומאוחר יותר בספרות ההלכתית הענפה לדורותיה.⁴ הפוסקים שעסקו בכך נהגו להמחיש את ההלכות באמצעות דוגמאות המצויות במקומותיהם ובלשונותיהם. מכאן חשיבותה של

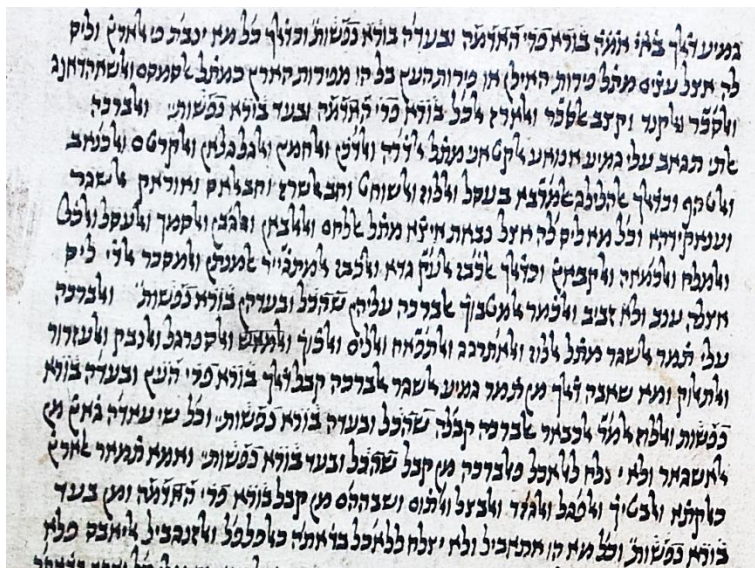
¹ עלי להודות לכל עמיתי שסייעו לי – מי במידע מועיל ובעצה טובה ומי באיתור כתבי יד לעיון (בסדר א"ב): דר' ציון בר־מעוז, דר' משה גברא, מר אלרון זבטני, דר' יובל ואדעי, מר שגיב מחפור, דר' אורי מלמד, דר' ירון סרי ומר יוסף פרחימאמר זה הוא חלק מפרויקט מחקר נרחב שאני עורך בשנים האחרונות על צמחי תימן בראי יהודיה. בשל מגבלות במה זו נמחיש את הדברים באמצעות דוגמאות בודדות.

² דגם למחקר מקדים ראו עמר ויעקב, תימא יז (תש"ף).

³ לסקירה כללית על חילופי נוסח הברכות ראו גברא תש"ע, ב, עמ' 376–393.

⁴ נציין כאן שלושה חיבורים מרכזיים שישמשו להשוואה עם התכאליל: סעדיה תש"א, עמ' פב–פז, צג–צד; משנה תורה, הלכות ברכות ג, ח–ט; שו"ע, או"ח, רב-ריח.

ספרות זו המהווה תשקיף נאמן לתרבות החומרית בכל אתר ואתר.⁵ גם בהלכות הברכות שבתכלאל מובאים כדוגמאות שמות של פריטים, מהן המופיעים כבר בספרות הקדומה יותר, אך גם דוגמאות נוספות המותאמות לאורחות החיים בתימן. דוגמאות אלה עשויות אפוא לשרטט את רשימת הצמחים העיקריים ששימשו למאכל, לתבלין ולבישום בקרב יהודי תימן במאות שנים האחרונות.

רשימות של קטניות, עצי פרי והאדמה, כ"י הרב י" קאפה, משנת 1618 (צילם: יוסף פרחי)

א. כתבי היד שנבדקו

כיום מצויים למעלה מאלף תכאליל בספריות שונות בעולם וחלק ניכר מהם נסרק וזמין לטובת הציבור באתר 'כתביב', אוסף כתבי יד עבריים דיגיטליים בספרייה הלאומית בירושלים. זאת, נוסף למספר גדול – שאינו ידוע – של כתבי יד המצויים ברשות אנשים פרטיים. במסגרת מחקר זה בדקתי מספר מוגבל ומייצג של כתבי יד. מתוך כמאתיים וחמישים כתבי יד שסרקתי נבחרו 62 פריטים.⁶ יצוין, שיש תכאליל

⁵ למחקר המקיף ביותר על סוגה זו, ראו שמש תשע"ד; תשפ"א.

⁶ רשימת כתבי היד מובאת בסוף המאמר ולרוב ההפניה למספר הסידורי (מס"ד) שקבעתי להם.

שבחלק הזה בהם סוגת ברכות המאכלים והבשמים אינה כלולה או שהיא קצרה, ויש לעתים שהכתב קשה לקריאה. כמו כן, יש כתבי יד – בעיקר המאוחרים – שהם העתקות שאינן מוסיפות מידע חדש ולא מצאתי טעם להביאם. ברשימה זו נכללים רוב כתבי יד הנחשבים קדומים ובעלי נוסח מהימן.

הסקת מסקנות מן המידע העולה מן התכלאל מעלה כמה קשיים מתודולוגיים מרכזיים. המידע מן התקופות הקדומות מועט ומקרי והולך ומתרבה במהלך המאה ה־12. קשה לדעת באופן וודאי מדוע לפתע החלה להתרחב סוגת התכלאל התימני. אמנם באותה תקופה החלו להופיע הדפוסים הראשונים של הסידורים באירופה,⁷ אבל השפעת הדפוס בתימן היתה מאוחרת יותר. לדעת גברא, ספרי הדפוס הראשונים הגיעו לתימן רק בשנת 1579 והבולט שבהם הוא השולחן ערוך,⁸ אבל אין שום מניעה להניח שהיו ידועים ספרי דפוס בקהף מוגבל כבר לפני כן⁹ (מעבר לכתבי יד של סידורים וספרי הלכות שונים). בעוד שלסידורים בעלי הנוסח ה־שאמי נמצאו חלופות דפוס של הנוסח הספרדי, הרי שבעלי הנוסח ה־בלדי נאלצו להמשיך ולהעתיק את התכלאל עד לתחילת הדפסתם בשלהי המאה ה־18. אמנם יש תכלאל שיש בהם יסודות של נוסח התפילה ה־שאמי, אבל בקדומים שבהם אין הבדלים משמעותיים מבחינה הלכתית מן ה־בלדי.¹⁰ אפשרות אחרת להסבר לריבוי הופעתם של התכלאל כחלק מתופעת העתקות כתבי יד של חיבורים שונים היא פעילותם הענפה של המעתיקים ממשפחת בניה.¹¹

מספר כתבי היד ממשיך לעלות באופן משמעותי בעיקר החל למן המאה ה־12, שהיתה תקופת פריחה בהעתקות של תכלאל, אם כי לעתים קשה לתארך אותם בוודאות ולהבחין בהבדלים בחתך רב־תקופתי. נוסף על כך, יש להבחין בין הרובד ההלכתי הקדום שמחוץ לתימן ובין הרכיבים המקומיים שהכניסו המעתיקים שנמנו ברובם עם חכמי תימן. מספרם הקטן של התכלאל מן המאות ה־11–ה־12 שנבדקו משקף את העובדה שסוגת 'הלכות ברכות' במתכונתה המסורתית חסרה או מושפעת מאוד בתבניתה מנוסחי הסידורים הנדפסים שהגיעו מחוץ לתימן.

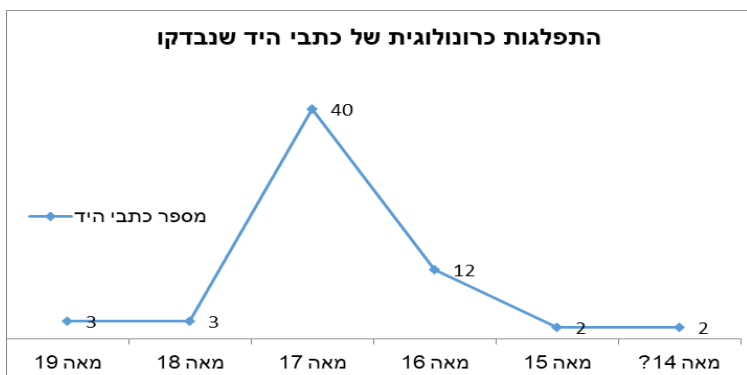
⁷ כהן תשכ"ו.

⁸ גברא תש"ע, א, עמ' 47–50; השו"ר רצהבי תשכ"א; גימאני תשס"ה.

⁹ ספרים מבתי דפוס מויניציאה ומקומות אחרים באירופה מראשית המאה ה־12 היו ידועים בתימן. ראו טובי תשס"א, עמ' 30; קורח תשנ"ג, עמ' יז. קשה לדעת מתי אמנם הגיעו בפועל.

¹⁰ על השינויים בנוסח התפילה בתימן נכתבו מחקרים רבים, ראו למשל רצהבי תשמ"ח, עמ' 123–144; גברא תש"ע; גימאני תשס"ו; טובי תשס"א.

¹¹ ריגלר תשנ"ה, עמ' 54–67.

ב. בעיית תארוך התכאליל ורשימות צמחי המאכל והבשמים

כתבי יד קדומים ביותר של תכלאל מתימן נדירים ביותר ותארוכם הקדום אינו ודאי. הקדום ביותר שבדקתי (מס' 35) מיוחס לשנת 1352 לפי עיבור השנה והקטע של ברכת המאכלים והבשמים הוא למעשה העתקה ישירה מן הרמב"ם בנוסח בעברית (הלכות ברכות, ח-ב, טז; ט, א-ו). בכ"י המיוחס לשנת 1397 (מס' 36) הטקסט הוא בערבית יהודית ומלווה דוגמאות אופייניות מתימן ובלהג המקומי, כגון באזכור בודד של ה'כשר', שהעורך התימני הקדום של רבנו נתן (לא יאחר למאה ה'י"ג) זיהה אותו עם ה'אפונים' שבמשנה.¹² כך גם מן המאה ה'ט"ו יש פריטים בודדים (כנראה מס' 10, 49) הכלולים בסוגה זו.¹³ למעשה רק מן המאה ה'ט"ז ניתן למצוא כתבי יד שהתארוכם ודאי לחלוטין (למשל, כ"י מס' 2, 7, 29, 44). מכל מקום, בהעדר קולופונים לרוב כתבי היד, התארוך תמיד יהיה מסופק. במקרים רבים, בהעדר נתוני זמן נוספים בכתבי היד, יש נטייה לתארך את המועד המשוער של כתבי היד בהתאם לשנה הראשונה המופיעה בסדר עיבור השנים, אולם יש לקבל הנחה זו בעירבון מוגבל, שכן שלעיתים מעתיקים מאוחרים העתיקו סדר זה כפי שהוא מבלי לעדכן את התאריך. עם זאת, ניתן להניח שגם חלק מן

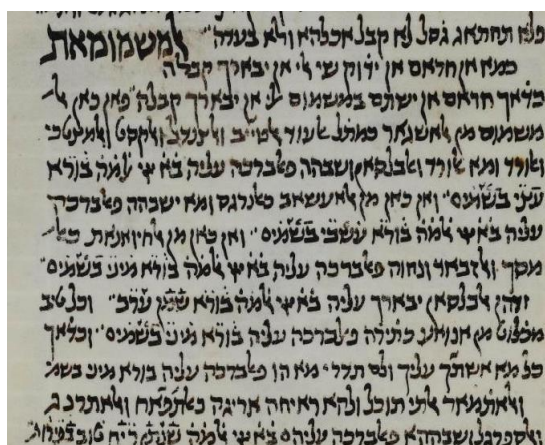
¹² עמר וקאפח תשע"א, עמ' 14.

¹³ כ"י מס' 8 (ש' טיירי), לפי גברא תש"ע, קטלוג מס' 4, הוא מתוארך לשנת 1473, אבל סגנון הרשימות של הצמחים נראה מאוחר יותר. גם כ"י 52, שתוארך שם לאותה שנה, מתוארך על ידי לסוף המאה ה'ט"ז. כ"י 10, מתוארך לשנת 1426, אם כי אפשר שהועתק בפועל מאוחר יותר. ייתכן שכתבי היד מכילים חטיבות מתקופות שונות.

המידע שהועתק משקף את הטקסט המקורי. לשון אחר, ייתכן שכתב יד מסוים יהיה מורכב מחטיבות מתקופות שונות. בהמשך נראה ששמרנותם של המצתיקים המאוחרים היתה רבה, בכך שהמשיכו להעתיק רשימות גידולים ובשמים קדומים, כמעט מבלי לעדכן את התמורות שחלו בהם בימיהם. איני מתיימר אפוא לקבוע בוודאות את התארוך של כתבי היד והם בגדר השערה סבירה בלבד.¹⁴

להלן ננסה באמצעות ניתוח רשימות הצמחים להציע תובנות נוספות לגבי תארוך כתבי היד והיחס ביניהם. לצורך כך בחנו 17 כתבי יד המתוארכים – עם כל ההסתייגויות לדלעיל – למאות ה"ד–הט"ז, הנחשבים לקדומים ביותר, בהנחה שכל המאוחרים להם הועתקו והושפעו מהם. השוואה מדוקדקת של כל רכיבי הרשימות מראה שניתן לסווגן לשתי קבוצות:

1. התכאליל הקדומים ביותר המושפעים מן הרמב"ם עד לשליש האחרון של המאה הט"ז: מספר הדוגמאות המובאות ברשימות השונות קצרות יחסית, כגון ברשימות הקטניות 3–5 פריטים, השכיחים ביותר. רשימת הפירות חסרה או מצומצמת ביותר, 3–4 פריטים. רשימת הבשמים יחסית קטנה, 8–13 פריטים, ומבוססת לרוב על הלכות הריח של הרמב"ם.¹⁵

הלכות ברכות הבשמים, כ"י ברלין 1508

¹⁴ על הבעייתיות בתארוך התכאליל ויחוס קדמותם לפני המאה הט"ו, ראו ואדעי תשפ"ב.
¹⁵ הרמב"ם אינו מביא בהלכות ברכות דוגמאות לקטניות, פירות הארמה והעץ חוץ משבעת המינים.

טבלה מס' 1 : אזכור צמחי מאכל וסממני בושם בתכאליל

מקור	קטניות	פירות	עצי בשמים	עשבי בשמים	מיני בשמים	ריח טוב בפירות
רמב"ם הלכות ברכות פרק ח-ט	אין	אין (חוץ משבעת המינים)	עצי בשמים נרקיס הגינה ורד לבונה אלת מסטיק	נרקיס שדה	מור (מושק)	אתרוג תפוח
תכלאל קדומים	דורה דוחן עדשים לוביית מונג לבלב	כנ"ל או שקד משמש אפרסק וחבוש	קנה בושם סנטל קושט לבונה אלת המסטיק ורד אפרסמון נרקיס	נרקיס	מושק זבאד	אתרוג תפוח חבוש
תכלאל מאחרים (החל משנת 1580 לערך)	כנ"ל + חמצה טופח פול קורטם דגנה טהף אורז שומשום קנביס	כנ"ל + אגוז תפוח אתרוג לימון אגס שזיף שיזף שקמה חרוב קנה סוכר סגרטריה גרויה הדס	כנ"ל + ריחן הדס לענה פנדנוס נמפיאה צפורן מוסקט קנמון מחלב גמא	נרקיס שדה אזוב תרבותי שבת פיגם טגטס דבשה	מושק זבאד ענבר	אתרוג תפוח חבוש לימון

2. תכאליל מאוחרים החל בשליש האחרון של המאה ה־12 (בסביבות 1580) ואילך: מספר הדוגמאות גדול ומגוון יותר. למשל ברשימת הקטניות – עד 12 פריטים. רשימת הפירות גדולה – עד 12 שמות עצי פרי הגדלים בתרבות, אך גם עצי בר כגון שקמה, חרוב ושיזף מצוי. לכך יש להוסיף גם פירות קטנים כגון הדס ועצי סרק מובהקים (סְגֶרְטִיָּה אשחרית וגרויה טמבניסי). כמו כן כלולים ברשימות אלה לראשונה קנה סוכר ומוצריו, שומשמין, טרמינליה (הלילג') ועוד. גם רשימת הבשמים מפורטת ומגוונת (עד שלושים פריטים) ומכילה דוגמאות רבות מצמחי תימן.

כפי שראינו לעיל, הנוסח והתבניות של רשימות הברכות מושפעים מסגנון התקופה, אבל כמובן גם מאסכולת המעתיקים – בין אלה המושפעים יותר מן הסגנון המקוצר של הרמב"ם ובין אלה המרחיבים ביותר. יש מעתיקים הנצמדים באופן מוחלט לטקסט שלפניהם ויש המתירים לעצמם חופש לשנות מעט (לעיתים מבלי משים), כמו בשינוי השמות בערבית לדיאלקט התימני (כגון 'עדס' – 'בלסן/ם'), לקצר או להאריך בדוגמאות. יש שהמעתיק משלב נוסחים שונים של כתבי יד מתקופות שונות בתבניות שונות, כגון העתקת שתי רשימות קטניות (החופפות במידת־מה).¹⁶ דוגמה אחרת היא הופעת השומשום פעמיים באותם תכאליל בשני שמות: פעם אחת עם קנה הסוכר והאורז בשם 'סמסס' בעניין ברכת 'פרי האדמה' ופעם שנייה בשם 'ג'לג'לאן' ברשימת הקטניות בעניין ברכת 'שהכל'.¹⁷ החלוקה שהצענו לעיל היא אפוא כללית ויש בה הרבה מאוד ואריינטים. למשל, כ"י ואדעי (מס' 7), משנת 1517 מאפיין את הקבוצה הקדומה ברשימת הקטניות והפירות הקצרה, אך רשימת הבשמים ארוכה מן הרגיל בתקופתו, מאפיין שיהפוך לשכיח מאוחר יותר.

נראה שהגורם לשינוי ברשימות המפורטות בהלכות ברכות הוא הופעת ה'שולחן ערוך', שנדפס לראשונה בוונציה 1565. באמצעות שדר"ם כגון המדפיס ר' אברהם אשכנזי שהגיע לתימן בשנת 1579 או החכם התימני ר' יחיא אלצ'אהרי שביקר בארץ ישראל, החלה השפעת השו"ע בתימן באופן ישיר או עקיף.¹⁸ בחיבור זה

¹⁶ למשל, כ"י 50, 52, 55. בכ"י 46 משולבות בטקסט במקומות שונים שלוש רשימות של קטניות.

¹⁷ למשל, כ"י 6, 16, 46.

¹⁸ יערי תשנ"ז, עמ' 77, 257–258; גברא תש"ע, א, עמ' 47–53. למשל, שינוי בנוסח ההגדה של פסח בתכאליל החל בשנת 1580 לערך – שם, ג, עמ' 70, 74, 131 ועוד; גימאני תשס"ה, עמ' 67–79.

מוקדש להלכות המאכלים והריח פירוט נרחב והוא שימש מקור להשראה עם התאמה למציאות התימנית. למשל, בהתייחסות לפירות של אילני סרק שלא נזכרו על ידי הרמב"ם ואילו בתכאליל מובאים פירות ההדס¹⁹ ושני צמחי בר הגדלים בתימן. דוגמה אחרת היא ההתייחסות למרקחות בדבש ששימשו לרפואה,²⁰ שבתכאליל נמצא אותה רק החל בשנת 1580 – 'מרבא של הלילג'.

באשר לאזור ההשפעה שבו התחולל שינוי זה, ניתן אולי למצוא רמז במקור תפוצת הצמחים הנזכרים בתכאליל. רובם המוחלט גדלו בתרבות בכל רחבי תימן או היו תבלינים שיובאו אליה. אולם שלושה פירות הנזכרים בתכאליל המאחרים מאפיינים את הפלורה של תימן: סֶגֶרֶטִיָה אשחרית (*Segetia thea*), גרויה טמבניסי (*Grewia tembensis*) ועץ ה'תאלוק' (*Ficus sycomorus & Ficus vasta*). צמחים אלה אינם נפוצים במרכז תימן ועיקר תפוצתם באזורים הנמוכים והחמים, ברמות ובהרים המשתפלים לכיוון מערב ודרום מתחת לגובה 1500–2000 מ'.²¹ מכאן שההשפעה על מעתיקי התכאליל הראשונים שהוסיפו רשימות אלה החלה בשנת 1580 באזורים אלה ולא במרכז תימן שבה שלטו בתחילה התכאליל בנוסח ה'בלדי'. לגבי רשימות הצמחים והבשמים שמופיעים בתכאליל, כבר ציינו לעיל שהן קדומות. מקור השראה אפשרי להן או לפחות השוואה מבחינת המקום והזמן ניתן למצוא בכרוניקות ובכתבי גאוגרפים ערבים. ראשון לכולם הוא הסופר התימני אלהמדאני בן המאה העשירית. בכלל הדגניים הוא מזכיר זנים אחדים של חיטה וסורגוס, דוחן וטהף. בין מיני הקטניות והגרגרים: לוביא, אפונה (עתר), שעועית המונג (אקטן), חמצה, פול (באקלי), שומשום, כמון וגד (כזברה). ברשימת הפירות מופיעים זנים רבים של ענבים, רימונים ואפרסקים, אתרוג, חבוש, שזיף, משמש, תפוח, אגס, אגוז, שקד מתוק ומר, בננה וכן קנה-סוכר וורד; מפירות האדמה: מלון הקתא (קת'א), אבטיח, דלעת, מלפפון.²² מאותה תקופה מציין גם אבן רֶסְתָה אלאצפהאני רשימות של גידולים מתימן שכוללות: דגניים, פירות וירקות.²³ מחבר אחר הוא אלראזי בן המאה הי"א שמונה את הגידולים שהיו בשוק צנעא ובהם: שקד, אפרסק, תאנה, רימון וענבים. בין צמחי הבושם נזכרים: הריחן, אזוב מצוי

¹⁹ השור שו"ע, או"ח רג, ד-ה.

²⁰ שו"ע, או"ח רד, ח-יא.

²¹ וור 1997, עמ' 72, 99, 192.

²² המדאני 1990, עמ' 143–144, 314, 317–318 ועוד; אבן רֶסְתָה 1881, עמ' 111.

²³ שם, עמ' 109–113.

(מרדקוש), הדס, מנתור, לענה (בעית'ראן) והמנתה (נמאם), מליסה, עשנן ובבונג.²⁴ אלעמרי באמצע המאה הי"ד מזכיר את פירות העיר תַּעַז: גפן, רימון, חבוש, תפוח, אפרסק, תות, בננה, אבטיח, מלון, לימון ואתרוג, וזאת מחוץ ממגוון צמחי בושם ונוי.²⁵

במיוחד יש לציין את חיבורי החקלאות שכתבו השליטים הרסולים ששלטו בתימן עד אמצע המאה הט"ו. הם תרמו רבות לפיתוח החקלאות בתימן, ערכו ניסויים בפיתוח זני צמחים וייבאו אליה גידולים חדשים ואקזוטיים.²⁶ מרכז פעילותם החקלאית היה באזורים תַּעַז וזביד שבדרום תימן ובמערבה.²⁷ ברשימת הבשמים שבחיבורו של הסולטאן התימני אלמלך אלאשרף עמר בן יוסף (1296) נמנים רבים מאלה המופיעים בתכאליל: ורד, פנדנוס ריחני, נמפיאה, יסמין, נרקיס, הדס, ריחן, אזוב תרבותי, לענה (בעית'ראן), דבשה ועץ האפרסמון.²⁸ רשימות נוספות הנזכרות בתכאליל הן של דגנים, קטניות, פירות העץ והאדמה בחיבורו של אלמלך אלאפצ'ל עבאס (1370 לערך).²⁹ הוא מתאר את חבליה השונים של תימן, את הגידולים השונים ושומת המס שיש לגבות מהם.³⁰ ברשימה אחרת משנת 1405 מופיע לוח מחזור החקלאות השנתי בתימן עם פירוט שמות הגידולים השונים.³¹ שמרנות מעתיקי תימן ועתיקות רשימותיהם מוכחת גם מכך שיש ברשימות שמות גידולים כמו כַּן חִילָף חֶבְשִׁי (טהף) ודגנה קורקני (כנאב) הגדלים בדרום תימן,³² אך בוודאי לא היו בתפריט המזון בדורות האחרונים במרכז תימן. לחילופין, המעתיקים המאוחרים אינם מתייחסים לקפה ולקאת שהובאו לתימן מאתיופיה משלהי המאה הט"ו³³ ולגידולי העולם החדש שחדרו לתימן כנראה רק במהלך מאות השנים האחרונות, כגון: טבק, תירס, עגבניה, פלפלת חריפה ותפוח אדמה.

²⁴ ראזי 1979, עמ' 146.

²⁵ עמרי, עמ' 152.

²⁶ וריסקו 1989; 1991.

²⁷ סאדק 2003; וריסקו, 1991, עמ' 5.

²⁸ וריסקו 1994, עמ' 198–201; השוור וריסקו 1991, עמ' 20; מאיירהוף 1944, עמ' 56–57.

²⁹ שם, עמ' 53–54; סרג'נט וליקוק 1974; וריסקו 1991, עמ' 17–18, 21–22.

³⁰ וריסקו 1991, עמ' 2–4.

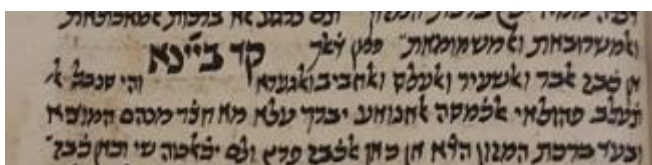
³¹ וריסקו 1993.

³² מאיירהוף 1944, עמ' 53; וריסקו 1991, עמ' 11, 17.

³³ מהרי"ץ בן המאה הי"ח התייחס לקפה ('קאהוי') רק בפירושו לתכלאל (עץ חיים א, דף קעב, א) וכן ברבות מתשובותיו, למשל פעולת צדיק א, סי' קמה; ב, סי' רנו; ג, סי' לא. על הקאת ראו שם, ב, סי' קפב; ג, סי' קלו.

ג. חמשת מיני דגן

לזיהוי חמשת מיני דגן משמעות הלכתית חשובה בעניינים רבים: בהלכות חלה ואיסור חלה, מצות מצה והגדרת החמץ, דיני ברכות, מנחות וביכורים ועוד.³⁴ על חמשת מיני דגן מברכים בתחילה 'המוציא לחם מן הארץ' ובסוף הארוחה ברכת המזון. בתכאליל הם נזכרים לרוב בהקשר לסוגיה זו רק באופן כללי לחם (כ'בז) העשוי מחמשת מיני דגן או אזכור של חיטה ושעורה בלבד. בכמה כתבי יש פירוט של כל חמשת מיני דגן, לא תמיד בסדר הנכון כפי שמופיע במשנה,³⁵ אך אין לכך משמעות מבחינה הלכתית.³⁶ שלושת מיני הדגן הראשונים מזוהים בוודאות.

חמשת מיני דגן, כ"י מחפור 2402, המאה הי"ז

1. חיטה (בר, חנטה)

בתימן גידלו את החיטה הרכה, חיטת הלחם (*Triticum aetivum*). כמו כן גידלו את חיטת הדורות (*Triticum durum*). במינים אלה כמה זנים.³⁷

2. שעורה (שעיר)

הסוג *Hordeum*. כל מיני התרבות גדלים בתימן. אולם אין ספק שהשכיחה ביותר היא השעורה הדרטורית.³⁸

³⁴ ראו עמר תשע"א, עמ' 17–18.

³⁵ למשל, בכתבי היד המאוחרים מופיע ה'עלס' כתרגום ל'שיפון' במקום ל'כוסמת'. בכמה כתבי יד הסדר מופיע בשיבוש, בכ"י 36: "אלבר ואלעלס ואלהלביא (2) ואלשעיר ואלגערה ואלסאפה"; בכ"י 28, עמ' 111 הסדר הוא: "בר או שעיר או סנבל וכרסנה ותעלב ואלדוסר". יש לציין שהסדר בין ה'שיפון' ל'שכולת השועל' אינו אחיד כבר בגרסאות קדומות של המשנה. כמו כן, פעמים שהסדר הוא על פי חלוקה לקבוצות משנה: חיטה וכוסמת (מיני חיטה), שעורה, שיפון ושיכולת שועל (מיני שעורה).

³⁶ מאחר שענייננו בזיהויים שינינו את הסדר בטבלה לפי הנצרך.

³⁷ ווד 1997, עמ' 396; סרי ועמר תשע"ח, עמ' 10–11.

³⁸ ווד 1997, עמ' 396; דו"ח 2009, עמ' 18.

3. פְּסֶמֶת (עֶלֶס)

חיטה דרגרגירית (*Triticum dicoccum*), חיטה עטויית גרגרים. מין זה נחשב לאחד מגידולי הדגן החשובים בעולם העתיק בכלל ובתימן בפרט בימי הביניים ועד לעת החדשה.³⁹ זיהוי הכוסמין עם ה'עלס' מופיע במקורות נוספים חוץ מן התכאליל.⁴⁰ הרב יוסף קאפח ומונה אותה בין מיני המאכלים בתימן: עלס-כוסמין; מבשלים אותן במים בקליפתן ובשעת האכילה קולפים אותן.⁴¹ ר' יעקב ספיר שביקר בתימן בשנת 1859 כתב: "גם הכוסמין, מין חטים וטוב ממנו, הרבה בארץ הזאת, אשר לא ראיתי ממנו בשאר הארצות, וכך שמו בערבית", והמהדיר אברהם יערי הוסיף בהערותיו: "ובאמת נקראת כוסמת בערבית: עלס".⁴² בחמישה כתבי יד מופע זיהוי הכוסמת עם ה'כרסנה' על פי זיהוי רס"ג.⁴³

4. שיפון

בתכאליל מופיעים שמות אחדים: 'דוסר', 'סאפה', 'חביב' ו'סקלה'. ייתכן מאוד שחלק מהן הם שמות נרדפים. המונח 'דוסר' הוא בעקבות הרמב"ם ונושאי כליו המזהים עמו את ה'שיפון' כמין שעורה או הדומה לו.⁴⁴ ניתוח מקורות ימי הביניים מצביעים על שתי אפשרויות זיהוי: בן-חיטה (*Aegilopsis*), הגדל לרוב כצמח בר ואינו מצוי בתימן. האפשרות המסתברת יותר שמדובר באוינה (*Avena*), הנקראת כיום שבולת שועל.⁴⁵ מסורת זיהוי זו קיימת גם בעירק.⁴⁶ בתימן גדלה כיום שבולת שועל אתיופית (*Avena abyssinica*) כצמח סגיטלי,⁴⁷ אך באתיופיה כדגן תרבותי.

³⁹ המדאני 1990, עמ' 310; אבן רֶסְתָה 1881, עמ' 111; מאיירוף 1944, עמ' 53; וריסקו 1991, עמ' 16; וריסקו 1994, עמ' 163; גרומן 1922, עמ' 208; סרג'נט וליוקוק, 1974, עמ' 43-44; סרי ועמר תשע"ח, עמ' 10; ווד 1997, עמ' 396.

⁴⁰ למשל, במילונים. ראו טובי תשנ"ב, עמ' 100; כ"י מכוון בן צבי 3372, עמ' 42. עוד בהרחבה על ה'עלס' במקורות ימי הביניים, ראו עמר תשע"א, עמ' 46-47.

⁴¹ קאפח תשמ"ז, עמ' 215.

⁴² ספיר תש"ה, עמ' סו, הערה 10.

⁴³ כ"י 11, 28, 45, 52, 55. על זיהוי זה, ראו עמר תשע"א ב, עמ' 42-43.

⁴⁴ משנה תורה, הלכות כלים ט, ח; אברהם בן הרמב"ם תשמ"ט, עמ' 220; תנחום תשס"ה, עמ' 629.

⁴⁵ ראו בהרחבה, עמר תשע"א, עמ' 51-54.

⁴⁶ שם, עמ' 63.

⁴⁷ ווד 1997, עמ' 350. נראה שגודלה בתימן בעבר אזוריים מסוימים כדגן תרבותי, ראו גרומן 1922, עמ' 215.

5. סַאפָה

הזיהוי של השיפון עם ה'סאפה' קדום ומופיע כבר בפירוש התימני של רבנו נתן אב הישיבה ובמקורות נוספים.⁴⁸ בערך 'שיפון' במילון התימני 'אלג'אמע' הוא שם נרדף ל'דוסר' (دوسر): "מין של שעורת בר ויקרא 'דוסר', ובחלק מהארצות 'סאפה'".⁴⁹ לפי פרשנות זו מדובר כנראה באוינה (*Avena*), אך הדבר זקוק לביסוס נוסף. אפשר שמדובר למעשה במין או זן של שעורה משובחת שהגרגר שלה אינו עטוי. כך מתואר במילון של אבן סידה (המאה ה"ב): "והוא עדין וניתן לדוש אותו ללא מאמץ. הוא ניזוק במהירות וכל גשם קל ביותר משמידו. הוא מניב יכול רב והלחם שלו טעים".⁵⁰ הרב קאפח גם מזכיר את ה'סאפה', ה'שיפון' במסורת תימן, בין מיני הקליות שאכלו יהודי תימן: "סַאפָה – קלי־שיפון, ומעשהו כמעשה ה'טרוש', אלא שקל יותר להשיר קליפתו ממנו".⁵¹ בכ"י מס' 16 משנת 1652, צוין שה'סאפה' הוא שם נרדף ל'חביב', כפי שכתב גם גרומן.⁵² בחיבורו החקלאי של השליט התימני אלמלך אלאפצ'ל עבאס (1370 לערך) מתוארים שני מיני שעורה; עם קליפה ובלי קליפה הנקראת 'חביב'.⁵³ יש בכך אפוא אישוש להנחה שמדובר בזן שעורה שבה הגרגר אינו עטוי.

6. סַקָלָה (سقالة)

מופיע בכמה תכאיליל. בחיבור הנ"ל של אלמלך אלאפצ'ל עבאס, ה'סקלה' מתוארת כמין שעורה השונה מזן השעורה השחורה.⁵⁴ אלואסעי מתאר את 'הסקלה' בין מיני השעורה ('שעיר'): "וממנו סוג הקרוי 'סקלה' והוא נחשב לטוב יותר מגרגר השעורה; הוא לבן עז ובעת אכילת לחם [שנאפה] ממנו תחשוב שהוא ממש חיטה.

⁴⁸ עמר וקאפח תשע"א, עמ' 17; כ"י מכון בן צבי 3372, עמ' 42.

⁴⁹ דוד בן ישע תשמ"ח, עמ' 127; טובי תשנ"ב, עמ' 119.

⁵⁰ אבן סידה 1901, עמ' 61.

⁵¹ קאפח תשמ"ז, עמ' 215 – תיאור רחב של ה'טרוש' כקלי שעורים הנחשב למאכל מעולה: "שורים אותם מעט, שוטחים זמן מסוים וקולים חצי קליה. לאחר הטמנה בקרקע, שפים ודורסים אותם ברגלים נקיות זמן ממושך עד שקליפתם נושרת. קולים אותם שוב לחלוטין, מולחים במי מלח ומיבשים".

⁵² גרומן 1922, עמ' 215, המונה זנים שונים של שעורה מתימן בשמות 'חביב', 'סקלה', 'סלב', 'סמרה' ו'בפור'. על טיפוח זן הבכור, (*Hordeum vulgare* cv *Bakkur*) ראו https://inis.iaea.org/collection/NCLCollectionStore/_Public/44/066/44066260.pdf

⁵³ סרג'נט וליקוק 1974, עמ' 44.

⁵⁴ שם, עמ' 37.

סוג הלחם שאופים ממנו הוא 'מלוג' בלבד.⁵⁵ גם הרב י' קאפח מתארו כ"מין שעורים משובחים".⁵⁶ במילון של פיאמנטה ה'סקלה' מתוארת כזן שעורה דקה שמכנים ממנה קמח לכן כשל חיטה.⁵⁷ זן ה'סקלה' ידוע עד היום בתימן ונעשים בו ניסויים להשבחתו, כגון באזור אב.⁵⁸ כמו כן, זן ה'סקלה' גדל באזור שבאם ורג'ם ונזכר בנפרד מן השעורה הרגילה ה'שחורה' ('שעיר אַסנד').⁵⁹ ממידענים ילידי תימן קיבלתי שהיו שני זני שעורים עיקריים: האחת ('זכרית') – מיועדת למאכל בהמות ובשעת הדחק לבני אדם, קשה לטחינה, אינה תופחת וטעמה אינה משובח; ולעומת זו השעורה המכונה ה'סקלה' ('נקבית'), היא בעלת זרעים גדולים יותר, קמחה לכן ומשובח, בצקה יותר אלסטי והלחם ('צלוף') רך וטעים.⁶⁰

לסיכום: לשיטת הרמב"ם, ה'שיפון' (דוסר=סאפה) הוא כנראה אוינה (*Avena*) ולפי הפרשנות התימנית המקומית ('סקלה') מדובר בזני שעורים (*Hordeum*) משובחות בעל גרגר שאינו עטוי ומהם מפיקים קמח לכן. יש לציין שהשם 'סקלה' הוא גם שמו הלטיני של דגן ה'שיפון' (*Secale cereal*) על פי מסורת הזיהוי של רש"י וחכמי אשכנז.⁶¹ השאלה היא, אם חכמי תימן היו מודעים לשם זה ומצאו לו חלופה במין השעורה המכונה בתימנית 'סקלה' או שהוא עניין מקרי לחלוטין.

7. שכולת שועל

בחלק מן התכאליל מופיע השם 'סנבל אלת'עלב' בעקבות הגאונים והרמב"ם.⁶² כבר הסתפקו רבים, האם מדובר בתרגום מילולי לערבית של השם 'שכולת שועל' או שמא מדובר בשם ספציפי. רבים מן הפרשנים המאוחרים הבינו שכנראה מדובר באוינה (*Avena*).⁶³ המשמעות ההלכתית היא שלשיטת הרמב"ם האוינה נמנית בכל

⁵⁵ סרי ועמר תשע"ח, עמ' 12; סרג'נט וליוקוק 1974, עמ' 548. על המרשם להכנת לחם מלוג' משעורים, ראו שם, עמ' 546.

⁵⁶ קאפח תשמ"ז, עמ' 325.

⁵⁷ פיאמנטה 1990/1, עמ' 225.

⁵⁸ <http://ym-agrivet.net/?content=1&article=3345>

<http://sahafah24.com/show2310865.html>

⁵⁹ ראו בדו"ח של דר' אמין אלחכמי מאוניברסיטת צנעא (2006), עמ' 16, 18:

<http://yasadngo.org/wp-content/uploads/2018/04/local.doc>

⁶⁰ נעמי וטוביה קארה, ירושלים (יליד תרצ"ט) ושלמה קארה, רמת גן (יליד תרע"ב), ילידי צנעא; ג'מלה ג'מיל מאיזור צעדה.

⁶¹ עמר תשע"א, עמ' 55.

⁶² פירוש המשנה, כלאים א, א.

⁶³ עמר תשע"א, עמ' 62–64. לפי שיטה זו אין לזהות את השיפון עם האוינה.

מקרה עם חמשת מיני דגן, בין שהיא שיכולת שועל ובין היא השיפון. לפי הפירוש השני בתכאליל, המשקף כנראה את דעת חכמי תימן, מדובר בדגן בשם ג'ערא' (جعرة).⁶⁴ פיאמנטה זיהה מונח זה עם oats,⁶⁵ כלומר אוינה, ונראה שהוא הושפע מן הפרשנות של הלשון העברית המדוברת בימינו והדבר עדיין טעון הוכחה.

סביר יותר שמדובר בזן של שעורה. במילונאות הערבית הקדומה, שכתבו מחברים מחצי האי ערב (בחלקם בני תימן) בימי הביניים, מובא ש'אלג'ערה' היא שעורה בעלת קנה נוקשה, גדול וארוך, הגרגר לבן והשיכולת גדולה ורחבה ביותר, היכול של שעורה זו מרובה והלחם ממנה משובח.⁶⁶ אבן מפתאח (מת 1473) מבחין בין זני השעורה בהתאם לגודל הגרגר: "השעיר: [הגרגר] הקל הוא ה'ג'ערה', והכבד הוא ה'פפור', והממוצע הוא ה'סקלה' (צעיתרי)".⁶⁷ לפי מקור מודרני מתימן הג'ערה היא שעורה בעלת שכולת מרובעת ומגדלים אותה עם ה"פפור" באזור צעדה.⁶⁸

לסיכום: בזיהוי ה'שיפון' ו'שכולת השועל' שבתכאליל יש שתי שיטות. האחת – על פי פרשנות הרמב"ם; האחרת – פרשנות עצמאית של חכמי תימן הקדומים,⁶⁹ שלפיה מדובר בתתימין או זנים מקומיים של השעורה התרבותית (*Hordeum vulgare*), כפי שהם נזכרים במקורות ימי הביניים וידועים עד ימינו באותם שמות. גישה זו תואמת באופן הפשוט את המאמר בתלמוד וברמב"ם: "כוסמין מין חיטין, שכולת שועל ושיפון מין שעורים".⁷⁰ למעשה, עד היום בתימן מין השעורה העיקרי (כ-99%) היא שעורה דרטרית (*H. vulgare subsp. distichum*); זנים עטויי גרגר – סקלה, אסוד, בכור, זרבי וזן חשוף גרגר – חביב.⁷¹ פרופ' אמין חכימי, מן הפקולטה לחקלאות באוניברסיטת צנעא, אישר לנו ששלושת השמות של השעורה שמנינו לעיל מאופיינים בתכונות יחודיות ולכן הם הוגדרו במינוח מדעי בהתאם

⁶⁴ כך גם במילונים תימניים: כ"י מכון בן צבי 3285; טובי תשנ"ב, עמ' 118: געדה – צ"ל: גערה.

⁶⁵ פיאמנטה 1990/1, עמ' 68.

⁶⁶ אבן סידה 1901, עמ' 61; פירוזאבאדי 1995, עמ' 330; זבידי 1972, עמ' 438. המידע מובא בשמו של דינורי, מחבר ספר הצמחים מסוף המאה התשיעית.

⁶⁷ אבן מפתאח 2018, עמ' 180, הערה 3.

⁶⁸ ראו ברו"ח של דר' אמין אלחכימי מאוניברסיטת צנעא (2006), עמ' 13–14:

<http://yasadngo.org/wp-content/uploads/2018/04/local.doc>

⁶⁹ אמנם בכתבי יד 16 ו-31, מן המאה הי"ז, אנו מוצאים ניסיון לתאם בין שתי שיטות הזיהוי ל'שכולת שועל' (ג'ערה=סנבל אל'עלב).

⁷⁰ פסחים דף לה, א; מנחות דף ע, א; משנה תורה, הלכות ברכות ג, א; חמץ ומצה ה, א.

⁷¹ מאיירהוף 1944, עמ' 53; דו"ח 2009, עמ' 18.

כשלושה זנים נפרדים: *Hordeum vulgare* var. *Sakla*; *Hordeum vulgare* var. *Ja'ra*⁷²; *Hordeum vulgare* var. *Habib*

יתר על כן, לפי פרשנות זאת הסיווג למיני הדגן אינה תואמת את המיון המדעי, בהתאם למין (Species), אלא 'מין' יכול להוות שם קיבוצי לסוג צמחים, או במקרה דנן – לזנים שונים באותו מין. מיני השעורים ההלכתיים על פי מסורת תימן הם למעשה זנים הנבדלים בהתאם לגודל הגרגרים ועטייתם במוץ וגלומות וכן בצבע הקמח ותכונתו הבצק וכושר תפיחתו ועוד. זאת בדומה להבחנה בין ה'חיטה' וה'כוסמת', שתיהן מיני *Triticum*: האחת – חשופת גרגר והאחרת – עטוית גרגר.

טבלה מס' 2: זיהוי חמשת מיני דגן בתכאליל

שם הדגן, מס' כ"י ותאריך משוער	חיטה	שעורה	כוסמת	שיפון	שבולת שועל
36, שנת 1397	בר	שעיר	עלס	גערה	סאפה
7, שנת 1517	בר	שעיר	עלס	סאפה	סנבלת אלת'עלב
28, המאה ה"ז	בר	שעיר	כרסנה	דוסר	סנבל אלת'עלב
11, שנת 1580 55, שנת 1590 52, שנת 1598	חנטה	שעיר	כרסנה	דוסר	סנבלת אלת'עלב
47, המאה ה"ז 41, 57, 60, המאה ה"ז	בר	שעיר	עלס	סקלה	חביב
53, המאה ה"ז	בר	שעיר	עלס	גערא = סקלה	חביב
12, שנת 1608	חנטה	שעיר	עלס	סקלה	חביב
45, שנת 1615	חנטה	שעיר	כרסנה	דוסר	סנבלת אלת'עלב
15, שנת 1648	חנטה	שעיר	עלס	סקלה	דוסר

⁷² תשובה בדוא"ל מיום 6.5.2021. תודתי לפרופ' דניאל וריסקו שסייע לי בעניין זה.

16, שנת 1652	בר	שעיר	עלס	חביב= סאפה	גערא= סנבל אלת'עלב
31, המאה הי"ז	בר	שעיר	עלס	חביב	גערא= סנבל אלת'עלב
39, שנת 1685	בר	שעיר	עלס	סאפה	סנבלה אלת'עלב
33, המאה הי"ח 59, המאה הי"ט	בר בר	שעיר שעיר	עלס	סאפה	סנבלת אלת'עלב
61, המאה הי"ח 62, שנת 1876	בר	שעיר	עלס	סקלה	דוסר
מילון כ"י מב"צ 3285, המאה הי"ט		שעיר	עלס	סאפה	גערה

ד. מיני דגניים אחרים

בתימן גידלו מיני דגניים שלא נכללו בחמשת מיני דגן ונחשבו מבחינה הלכתית כקטניות. על הלחם שנאפה מהם בירכו תחילה 'שהכל נהיה בדברו' ולאחר אכילתם 'בורא נפשות רבות'.⁷³ המין החשוב והשכיח ביותר היה הדורה (ד'רה), סורגום (*Sorghum vulgare*) ויש ממנו כמה זנים (אדומה, לבנה ועוד).⁷⁴ מין אחר שגידלו בתימן היה הדוחן (*Panicum miliaceum*). שניהם נזכרים בהקשר לגידולם בתימן במאות הי"ד-הי"ז.⁷⁵ הדורה מהווה מין דגן חשוב בתימן גם בימינו,⁷⁶ ואילו הדוחן

⁷³ כרגיל נעשה מן הדורה לחוח ועל ברכתו ראו פעולת צדיק ג, סי' פ; בן־דוד תשס"ח, עמ' 37.

⁷⁴ מאוחר יותר הגיע לתימן התיס, שנקרא דורה 'צפרא' (צהובה), 'שאמי' או 'רומי'; ראו סרי ועמר תשע"ח, עמ' 12; ווד 1997, עמ' 396.

⁷⁵ מאיריהוף 1944, עמ' 53; וריסקו 1994, עמ' 165–167; סרג'נט וליוקוק 1974, עמ' 45–46. במאה העשירית היו הדורה והדוחן שני גידולים העיקריים למאכל בזביד ובאזור התהאמה; ראו מקדסי 1906, עמ' 85–86.

⁷⁶ לחוח מן הסורגום נחשב למעדן והעיר הרב יוסף קאפח לפירושו למשנה תורה (משנה תורה, הלכות חמץ ומצה ה,א, עמ' שלג): "ומ"ש שאין אוכלין קטניות במועד משום שמחת חג, דברים הרבה יותר מתמיהין, ואלו ראה 'לחוח ד'רה' בשמן שומשומין שפצחו עליה שתי ביצים היה מניח להם הניקודים התפל ורץ בכל כחו להשיג מעדן זה [...] וכי יש עונג מועד גדול מזה".

היה מצוי לפחות עד ראשית המאה העשרים.⁷⁷ מעניין הוא הדיון ההלכתי מימי הביניים בעניין ברכת הסורגום והדוחן בתימן. במחוזות שונים לא היתה מצויה החיטה, ודגניים אלה שימשו מרכיב מזון בסיסי.⁷⁸ רבנו אברהם בן הרמב"ם השיב לשואלים מתימן על ברכתם, שלמרות שהוא מאכל עיקרי שלהם, עדיין יש לברך כשאר קהילות ישראל – בתחילה 'שהכל' ולבסוף 'בורא נפשות רבות'.⁷⁹

שני מיני דגן אחרים נזכרים ברשימות הברכות המוגדרים כקטניות. האחד הוא בן-חילף חבשי (*Eragrostis tef*), הידוע בשם האתיופי 'טף' ובערבית – 'טהף'. השני הוא דגנה קורקני (*Eleusine coracana*) הנקרא באתיופיה בשם 'דגוסה' ובערבית – 'כנאב'. אבו חאתם (אמצע המאה התשיעית) כתב: "אלטהף – גרגר (חב) המצוי בתימן ומבשלים אותו".⁸⁰ תיאור גידול של ה'טהף' וה'כנאב' מובא בספר החקלאות של הסולטאן התימני אלמאלך אלעבאס בן עלי, מן המאה הי"ד.⁸¹ למעשה הם גדלים עד היום בדרום תימן.⁸² למעשה חוץ מאזור זה, דגנים אלה אינם ידועים בצפון תימן ויש יסוד להניח שמקורם באתיופיה. עד היום שניהם מהווים מרכיב מרכזי וחשוב המזוהה ביותר עם התזונה האתיופית.⁸³

לפני שנים אחדות פנה אלי אחד מרבני האולפן של עולי אתיופיה (ליד ישיבת אור עציון) לברר את דין הברכה על דגן ה'טף', שממנו מכינים את המאכל המסורתי 'אנג'רה', הדומה בצורתו ובמרקמו ל'לחוח' התימני. המחקר התורני הראה, שה'טף' אינו נכלל בחמשת מיני דגן, הן מבחינת העדר מסורות זיהוי קדומות וכן בשל העדר גרגר מחויץ, אלא עגול כמו בדורה ובדוחן.⁸⁴ כמו כן, חשיבותו התזונתית בעולם אינה רבה כשל האורז.⁸⁵ אולם דומה, שהמדד החשוב

⁷⁷ ניבוהר 1792, עמ' 423; סרי ועמר תשע"ח, עמ' 12; גרומן 1922, עמ' 211; ווד 1997, עמ' 375, מזכיר את עדותו של פרוסקל במאה הי"ח.

⁷⁸ ברשימות המיסוי החקלאי במאה הי"ג נזכר הסורגום (כעשרה שמות של זנים) יותר מכל גידול אחר, בכל חבלי תימן ואחרי הדוחן; ראו וריסקו 1991, עמ' 7–15.

⁷⁹ אברהם בן הרמב"ם תשמ"ט, סי' פד, עמ' 126–127; משנה תורה, הלכות ברכות ג', שמש תשס"ו.

⁸⁰ על פי אבן סידה 1901, עמ' 63–64.

⁸¹ מאיירהוף 1944, עמ' 53; סרג'נט וליוקוק 1974, עמ' 55–58; וריסקו 1991, עמ' 11, מאַפֿין שבאזור עדן.

⁸² גרומן 1922, עמ' 215; ווד 1997, עמ' 362, 364; כ'לידי 2000, עמ' 158, 160.

⁸³ דנינו ועמר תשע"ג, עמ' 151, 171.

⁸⁴ ראו בהרחבה עמר תשע"אב, עמ' 185–194.

⁸⁵ ר' יוחנן בן נורי משקף דעת מיעוט, שהאורז הוא מין דגן מבחינה הלכתית, אבל להלכה נקבע לפי חכמים, שברכתו 'בורא מיני מזונות' ולבסוף 'בורא נפשות' (משנה תורה, הלכות ברכות ג').

ביותר לפסיקת ההלכה היא קיומה של מסורת הלכתית קדומה שיהודי תימן שימרוה, כפי שעולה מן התכאליל. מסורת אותנטית זו נותרה חיה בקרב זקני מושב ברקת שמוצאם מחבאן. מסתבר שבאזור הצחיח של חבאן שבדרום-מזרח תימן, גידלו היהודים – בין יתר התבואות – את ה'טהף' כדי לעשות ממנו קמח למאכל אדם, נוהג שהתקיים עד לעלייתם לארץ ישראל באמצע המאה העשרים.⁸⁶ יהודי חבאן מעידים שבירכו על הלחם שאפו ממנו 'שהכל נהיה בדברו', בדומה לדורה ולדוחן. ויש מהם שהתוודעו אליו מחדש אחר עליית האתיופים לארץ והם קונים את גרגריו בחנויות התבלינים של יוצאי אתיופיה.⁸⁷

לבסוף נציין את האורז (*Oryza sativa*), הנאכל בתימן. רוב תצורות האורז יובאה מאזור הודו, אבל יש לציין שהוא גודל בתימן בימי הביניים,⁸⁸ וכיום באופן נדיר באזורים מוצפי מים בעבס-מוחראק שבנפת חג'ה.⁸⁹

ה. זרעים וגרגרים

בתכאליל מופיעה רשימה גדולה של מיני זרעים וגרגרים של צמחי מאכל המוגדרים מבחינה הלכתית כ'טעניות' (טבלה מס' 2). חלק מהם ידוע ונזכר רבות במקורות היסטוריים שונים והיו בשימוש שכיח בקרב עולי תימן גם בארץ ישראל. נזכיר את הפול, החמצה ולוביה תרבותית (דג'ר).⁹⁰ פעמים שחלק מגידולים אלה נזכרים בלהג הערביה-תימני; שומשומין (סמס) – 'ג'לג'לאן',⁹¹ פול בשם קלא', עדשים (עדס) בשם 'בלסן',⁹² ושעועית המונג (מאש) בשם 'מנג',⁹³ בהשפעת הסנסקריט.⁹⁴

⁸⁶ מעטוף תשמ"ז, עמ' 5.

⁸⁷ ריאיון עם א' צדוק מיפעי, מושב ברקת, ביום כז תשרי תשס"ח.

⁸⁸ אבן רסותה 1881, עמ' 109; מאיירהוף 1944, עמ' 53; סרג'נט וליוקוק 1974, עמ' 53–55; וריסקו 1991, עמ' 17; וריסקו 1993, עמ' 113.

⁸⁹ ווד 1997, עמ' 396; כ'לידי 2000, עמ' 162–163.

⁹⁰ כ"י מכון בן צבי 3372, עמ' 42: "שעועית – אללוביא והיא אלדגרא"; עמר תשס"ה, עמ' 73; גרומן 1922, עמ' 217; ווד 1997, עמ' 158; בן-דוד תשס"ח, עמ' 558–559.

⁹¹ בחלק מן התכאליל מופיעים שני השמות של השומשום בערבית – 'סמס' ו'ג'לג'לאן'.

⁹² השור אבן רסול 1951, עמ' 568; טובי תשנ"ב. עמ' 111; כ"י מכון בן-צבי 3372, עמ' 40; ווד 1997, עמ' 155.

⁹³ ראו פירוזאבאדי 1995, עמ' 188, ערך מנג: "מאש אלאח'צ'ר (=הירוק)"; פיאמנטה 1990/1, עמ' 472. אין לזהותו עם צמח הדטורה הנקרא גם בשם זה, שכן זרעי הצמח אינם נאכלים ומכילים סם נרקוטי משכר. על גידולו בתימן בימי הביניים ראו וריסקו 1991, עמ' 17.

⁹⁴ שעועית המונג נקראת בתימן גם 'אקטן', ראו המדאני 1990, עמ' 317. נזכר גם בפירוש התימני של רבנו נתן אב הישיבה, ראו עמר ואלעד תשע"א, עמ' 15–16.

נעשות וכות עד כד מה שבדא חי העולמים ומן אכל באקי אקטאני
 כמתל לדה ולדן ולדג ולמנג ואצלס וסאיר ז'חוב גמי ערהא
 כאן טכיד אכא טעאם אומקלי פלכרבה מן קנל הדא בא שי למה
 שהכל נהיה כדכדו ומן ענר דודא נמשות ונדא כל שי ליס דון

קטניות, כ"י סינסינטי 411, המאה ה"ז

מין קטנית אחר הוא ה'ג'לבאן" שלפי הרמב"ם היא ה'פורקדן' שבמשנה⁹⁵ ולרוב מזוהה עם הטופח התרבותי (*Lathyrus sativa*), שגדלה בימי קדם בתימן.⁹⁶ אולם בעת החדשה הוא היה שם נרדף לאפונה (*Pisum sativum*) מן הזן התימני הקרוי בקרב יוצאי תימן 'עפרא'.⁹⁷ מדובר באחד מגידולי תימן הקדומים, ובכלל אחד הגידולים החשובים בעת העתיקה.⁹⁸ באותו הקשר צריך להזכיר את ה'קרטמאן' שלפי הרמב"ם הוא ה'טופח/טופיח' שבמשנה והוא אינו כלאים עם ה'פורקדן'.

מדובר אפוא במין קטנית הדומה לטופח התרבותי ושזיהויו אינו ברור לגמרי.⁹⁹ בכתבי יד אחדים נזכרים זרעי ה'קרטם' (*Carthamus tinctorius*), שנאכלו כגרעיני החמניות,¹⁰⁰ כפי שמקובל עד היום באתיופיה.¹⁰¹ אין להוציא מכלל אפשרות, שחלק מן המעתיקים החליפו את ה'קרטמאן' ב'קרטם' המוכר יותר, שכן הם אינם מופיעים לעולם יחדיו באותם כתבי יד. בכתב יד אחד קדום (מס' 36) נזכר גם לבלב מטפס (*Dolichos lablab = Lablab purpureus*) הנקרא בשם 'כשד'.¹⁰²

שני שמות גידולים אחרים מופיעים לראשונה בהקשר להלכות ברכות בספרות הגאונים; קנבים והדס. את הקנבים התרבותי (*Cannabis sativa*) – ה'חשיש', גידלו בתימן,¹⁰³ ובתכאליל נזכרים הזרעים הנקראים בשם 'שהדאנג' (בערבית גם

⁹⁵ משנה תורה, הלכות כלאים א,א, בעקבות הירושלמי, כלאים דף כז,א.

⁹⁶ ווד 1997, עמ' 156.

⁹⁷ ראו סרי ועמר תשע"ח, עמ' 12: 'ג'לבאן', הקרוי בתימן 'עתר' ובמצרים ובאלשאם – 'בסלה'; וריסקו 1991, עמ' 17, הערה 98.

⁹⁸ סרג'נט וליוקוק, עמ' 35; וריסקו 1994, עמ' 163; השו ווד 1997, עמ' 413; כ'ל'די 2000, עמ' 114.

⁹⁹ ראו בהרחבה עמר תשע"ה, עמ' 91–92.

¹⁰⁰ קאפח תשמ"ז, עמ' 216. נקרא בערבית גם בשם 'עצפר' ושימש לצביעה, ראו גרומן 1922, עמ' 270–271. על גידולו בימי הביניים ראו מאיריהוף 1944, עמ' 54; וריסקו, 1991, עמ' 17.

¹⁰¹ דנינו ועמר תשע"ג, עמ' 256–257.

¹⁰² פיאמנטה 1990/1, עמ' 431; ווד 1997, עמ' 159. מזוהה עם העורך התימני של רבנו נתן אב הישיבה עם ה'אפונים' שבמשנה; ראו עמר וקאפח תשע"א, עמ' 14; השו עמר תשס"ה, עמ' 56.

¹⁰³ וריסקו 1991, עמ' 19; ווד 1997, עמ' 68.

'קנב').¹⁰⁴ הזרעים, עתירי שומן וחלבון, נאכלים וברכתם 'בורא פרי האדמה'.¹⁰⁵ בחלק מן התכאליל נזכר גם 'חב אלס' והכוונה לפירות ההדס, שאכילתם נזכרת כבר בתלמוד בשם 'ענבי הדס'.¹⁰⁶ לדעת בעל 'הלכות גדולות' מדובר בעץ סרק ולכן ברכתם 'שהכל נהיה בדברו'.¹⁰⁷

ברשימות התכאליל מופיעים גם שמות פירות וגרגרים, שלמיטב ידיעתי אינם נזכרים בהקשר להלכות ברכות בשום מקור אחר. ראויים לציון שמות צמחים מדבריים הגדלים באזור תימן ושפירותיהם הקטנים נאכלו. סְגֶרְטִיָּה אשחרית (*Segetia thea*) נקרא בתימן בשם 'שרד'. זהו שיח קוצני ממשפחת האשחריים, בעל פירות כדוריים כשל דובדבן בצבע אדום-שחור.¹⁰⁸ הצמח השני הוא גרויה טמבניסי (*Grewia tembensis*) הנקרא בתימן בשם 'שוחט' – שיח המגיע לגובה ארבעה מטרים והגדל בתימן באזורים הנמוכים כמו בתהאמה. בעל עלים משוננים בשפתם, הפרי בית גלעין, כדורי בקוטר כחצי ס"מ, אדום בהבשלתו. הפרי אכיל, הציפה עסיסה ומתוקה.¹⁰⁹

טבלה מס' 3 : זרעים וגרגרים (קטניות) הנזכרים בתכאליל

מס"ד	שם הגידול	השם בערבית	מס' כתב יד	סה"כ
1	דורה, סורגום <i>Sorghum vulgare</i>	ד'רה	1, 2, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50,	56

¹⁰⁴ משה בן מימון תשכ"ט, מס' 348, עמ' 97.

¹⁰⁵ הלכות גדולות תרמ"ח, עמ' 56.

¹⁰⁶ למשל, ירושלמי, מעשרות א, ג, דף מח.ד. לסיכום המקורות ראו פליקס תשנ"ד, עמ' 200.

¹⁰⁷ הלכות גדולות תרמ"ח, עמ' 57; שו"ע, או"ח רג,ה. על הדיון בספרות ההלכה, ראו שמש תשע"ד, עמ' 370–371.

¹⁰⁸ ווד 1997, עמ' 192; כ'ל'די 2000, עמ' 175.

¹⁰⁹ ווד 1997, עמ' 99; כ'ל'די 2000, עמ' 193. הצמח שימש בעיקר להסקת תנורי האפייה; ראו אבדר 2000, עמ' 41.

	,56 ,55 ,54 ,53 ,52 ,51 62 ,61 ,60 ,59 ,57			
33	,13 ,11 ,9 ,8 ,7 ,6 ,5 ,2 ,29 ,28 ,21 ,20 ,16 ,14 ,37 ,36 ,34 ,33 ,31 ,30 ,48 ,46 ,45 ,44 ,42 ,39 59 ,57 ,54 ,54 ,52 ,51 ,50	ד'חן	דוחן <i>Panicum miliaceum</i>	2
53	,12 ,11 ,9 ,8 ,7 ,6 ,5 ,2 ,1 ,22 ,21 ,20 ,19 ,15 ,13 ,28 ,27 ,26 ,25 ,24 ,23 ,34 ,33 ,32 ,31 ,30 ,29 ,41 ,40 ,39 ,38 ,37 ,36 ,47 ,46 ,45 ,44 ,43 ,42 ,53 ,52 ,51 ,50 ,49 ,48 ,60 ,58 ,57 ,56 ,55 ,54 62 ,61	עדס, בלסן/בלסם	עדשה תרבותית <i>Lens culinaris</i>	3
32	,17 ,15 ,12 ,11 ,9 ,8 ,1 ,27 ,25 ,24 ,23 ,22 ,19 ,40 ,38 ,37 ,36 ,32 ,28 ,52 ,48 ,47 ,45 ,43 ,41 62 ,61 ,60 ,57 ,56 ,55 ,53	פול, קלא	פול, בקית הגינה <i>Vicia faba</i>	4
18	,29 ,26 ,23 ,13 ,6 ,5 ,2 ,46 ,44 ,42 ,34 ,31 ,30 57 ,54 ,51 ,50 ,48	ד'ג'ר(ה)	לוביה תרבותית <i>Vigna unguiculata (Vigna sinensis)</i>	5
33	,17 ,16 ,15 ,10 ,9 ,8 ,6 ,1 ,28 ,27 ,25 ,24 ,22 ,19 ,40 ,38 ,37 ,32 ,31 ,30 ,52 ,48 ,47 ,46 ,43 ,41 62 ,61 ,60 ,56 ,55 ,54 ,53	חמץ	חמצה תרבותית <i>Cicer arietinum</i>	6
20	,20 ,17 ,15 ,11 ,9 ,8 ,1 ,45 ,43 ,37 ,28 ,27 ,25 62 ,61 ,55 ,53 ,52 ,47 ,46	ג'לבאן	טופח תרבותי <i>Lathyrus sativa</i> או אפונה <i>Pisum sativum</i>	7

11	,43 ,37 ,28 ,20 ,11 ,9 ,8 55 ,53 ,52 ,45	קרטמאן	?	8
1	36	כשד	לבלב מטפס (<i>Dolichos lablab</i>)	9
13	,34 ,29 ,28 ,26 ,21 ,20 ,2 55 ,52 ,51 ,49 ,46 ,44	מנג	שעועית מונג <i>Vigna radiate</i>	10
19	,20 ,16 ,13 ,11 ,9 ,8 ,6 ,5 ,37 ,32 ,31 ,30 ,28 ,21 55 ,54 ,53 ,50 ,43	ג'לג'לאן, סמסם	שֶׁמֶשׁ <i>Sesamum indicum</i>	11
35	,13 ,12 ,11 ,9 ,8 ,7 ,6 ,5 ,20 ,19 ,17 ,16 ,15 ,14 ,27 ,26 ,25 ,24 ,23 ,22 ,38 ,37 ,33 ,31 ,30 ,28 ,54 ,54 ,50 ,45 ,43 ,41 61 ,60 ,55	ארוז, רו	אורז <i>Oryza sativa</i>	12
20	,20 ,16 ,13 ,11 ,9 ,8 ,6 ,5 ,37 ,32 ,31 ,30 ,28 ,21 55 ,54 ,53 ,50 ,45 ,43	שאהדאנג'	קנביס תרבותי <i>Cannabis sativa</i>	13
6	54 ,46 ,31 ,30 ,16 ,6	קרטם	קרטם הצבעים <i>Carthamus tinctorius</i>	14
23	,17 ,16 ,15 ,11 ,9 ,8 ,6 ,1 ,30 ,28 ,27 ,25 ,23 ,20 ,53 ,52 ,47 ,46 ,45 ,31 61 ,55 ,54	כנאב	דגנה קורקני (דגוסה) <i>Eleusine coracana</i>	15
24	,17 ,16 ,15 ,11 ,9 ,8 ,6 ,1 ,31 ,30 ,27 ,25 ,23 ,20 ,53 ,52 ,47 ,46 ,45 ,43 62 ,61 ,55 ,54	טהף	בן-חילף חבשי (טף) <i>Eragrostis tef</i>	16
25	,17 ,16 ,15 ,11 ,9 ,8 ,1 ,31 ,30 ,28 ,27 ,25 ,20 ,50 ,47 ,46 ,45 ,43 ,37	שוחט	גרזיה טמבניסי <i>Grewia tembensi</i>	17

	62, 61, 55, 54, 53, 52			
27	1, 8, 9, 11, 15, 16, 17, 20, 23, 25, 27, 28, 30, 31, 32, 37, 43, 45, 46, 47, 50, 52, 53, 54, 55, 61, 62	חב אלשרו	סֶגֶרֶטִיָּה אֲשַׁחְרִית <i>Segetetia thea</i>	18
18	8, 9, 11, 16, 20, 23, 28, 30, 31, 37, 43, 45, 46, 50, 52, 53, 54, 55	חב אלאס	הדס <i>Myrtus communis</i>	19

1. פירות העץ

רשימת הפירות מ'שבעת המינים' (דברים ח,ח) נזכרת כמובן בכל התכאליל. כולם, לבד מן הזית, גדלים בתרבות בתימן ופירותיהם נמכרים בשווקים.¹¹⁰ המקורות מציינים עשרות זני ענבים בשמותיהם מתימן.¹¹¹ מן התמרים של תימן מפורסמים הזנים שגדלו בנג'ראן; זנים לחים ויבשים שהיו מתוקים מאוד והיוו תחליף לסוכר.¹¹²

גם כל עצי הפרי ממשפחת הורדניים הנזכרים בתכאליל גדלו בתימן והיו שכחים בשווקים: שקד (לוז), תפוח (תפאח), שזיף (אנג'אץ) ואפרסק (כ'וך). בכמה מכתבי היד מופיעים שמות הפירות בדיאלקט התימני: משמש בשם 'ברקוק' ואגס בשם ענברוד¹¹³ או 'עזורר'.¹¹⁴ בתכאליל נזכרים לעתים שני זני שקדים;

¹¹⁰ גרומן 1922, עמ' 222–234. בימי הביניים גודל הזית באופן מצומצם, ראו מאיריהוף 1944, עמ' 60.

¹¹¹ אבן רֶסְתָה 1881, עמ' 111 מציין 70 זני ענבים; המדאני 1990, עמ' 314, מציין 14 זנים; סרי ועמר תשע"ח, עמ' 14, מונה 24 זנים. בדומה לכך מציין ניבוהר, שביקר בתימן בשנת 1772 וראה בשוק צנעא כעשרים זני ענבים שאינם מבשילים בעת ובעונה אחת, ואף ענבים ללא חרצנים וכן צימוקים רבים (ניבוהר 1792, עמ' 406); השור גרומן 1922, עמ' 237–238; השור קאפח תשמ"ט, עמ' 746, הערה 45; בן־דוד תשס"ח, עמ' 113.

¹¹² חבשוש תרצ"ט, עמ' 143, 146, 150. בעמ' 169 נזכרים "התמרים המובחרים היבשים, הנשברים כמו סוכר"; סרי ועמר תשע"ח, עמ' 15; ניבוהר 1792, עמ' 427; בן־דוד תשס"ח, עמ' 208–210, 670. לסקירה נרחבת על גידול התמרים בתימן ראו גרומן 1922, עמ' 230–233.

¹¹³ סרי ועמר תשע"ח, עמ' 15; גרומן 1922, עמ' 225, 227; רוסי 1939, עמ' 166; פיאמנטה 1990/1, עמ' 340; עמר תשס"ה, עמ' 32, הערה 13; בן־דוד תשס"ח, עמ' 72. ראו גם שיר של הרב שלום שבזי: "מן אלתין ואלענברוד" (חפץ חיים תשכ"ו, עמ' תז).

מתוקים ומרים (קטנים) שברכתם 'פרי העץ'.¹¹⁵ האתרוג (תרנג') וחבוש (ספרג'ל) נזכרו בתכאליל כעצי פרי שריחם טוב. בתימן גדלו זני אתרוגים אחדים.¹¹⁶ הזן הגדול היה יכול להגיע למשקל רב של 3–8 ק"ג והוא נמכר בשווקים כשאר הפירות למאכל. הזן התימני בעל רקמה פנימית רכה, עסיסית ומתיקות מעודנת או תפלה ונאכל ללא התקנה מיוחדת (בישול והמתקה).¹¹⁷ במיוחד ראויים לציון הזנים של החבושים והרימונים של תימן שהיו מתוקים ועסיסיים יותר מאשר זני ארץ ישראל ומצרים.¹¹⁸ לכן בהלכות ברכת הריח של הפירות העדיפו חכמי תימן להביא כדוגמאות את החבושים כמו בתלמוד בבלי (ברכות מג,ג), ולא כרס"ג והרמב"ם שהזכירו רק אתרוג ותפוח.¹¹⁹ כך הסביר זאת הר"י קאפח:¹²⁰

נראה שלא הכיר רבנו את החבושים התימניים ואת ריח ניחוח הנעים, עד שהיו מכניסים כמה חבושים לחדר ונועלים את הדלתות כשלש ארבע שעות לפני כניסת החג או השבת וכשנכנסים לו לבילי השבת או החג ריח ניחוח משיב את הנפש נורף ממנו. ורבנו כנראה הכיר את החבוש של ארץ ישראל שלאחר הכבוש הערבי שאין לו טעם ולא ריח.

נוסף לאתרוג הנאכל יש להזכיר את הלימון המתוק (*Citrus limetta*) והלימון חמוץ (*Citrus limon*).¹²¹

¹¹⁴ השם 'זעורר' שכיח באזור ארץ ישראל כשמו של העוזר (*Crataegus*), המזוהה עם העוזרדין שבמשנה (דמאי א,א; כלאים א,ה; עוקצין א,ו). עץ זה אינו גדל בתימן ובשל הדמיון לשם 'עוזרר' החליפו ביניהם. במילון תימני אחד מופיע: "עוזרדין – זעורר ומצאתי שהוא גם כן קורין לו ענברוד" (כ"י מכון בן-צבי 3372, עמ' 40). העורך התימני של רבנו נתן אב הישיבה זיהה את העוזרדין של המשנה עם הענברוד/ענברוד, ראו עמר וקאפח תשע"א, עמ' 16. הר"י קאפח: "ורבותינו בתימן פירשו לנו במסורת שעוזרדין הוא הנקרא בערבית ענברוד או ענורוד והערבים בא"י קורין לו אג'אץ והוא הפרי הידוע בא"י אגסים" (ראו עמר תשס"ה, עמ' 57). מכל מקום, בכתבי יד (20, 28, 30–31, 54–55) נזכרו שני השמות: 'עוזרר' ו'כמת'רא', אך ברשימות נפרדות שונות; בטבלה המסכמת קוזו הכפילויות.

¹¹⁵ השו" המדאני 1990, עמ' 314. בתימן נקרא השקד הירוק הצעיר בעודו בקליפתו בשם 'ח'לח'ל' וברכתו היא 'העץ'. השקד המר נקרא בשם 'לזו שחט' (עמר תשס"ה, עמ' 73).

¹¹⁶ בניגוד לזן הים תיכוני חלקו הפנימי (שקיקי המיץ) של האתרוג התימני יבש.

¹¹⁷ המדאני 1990, עמ' 318, מתאר את האתרוג הגדול והמתוק כדבש של נגראן; בדומה לכך אבן רסחה 1881, עמ' 111; קאפח תשמ"ז, עמ' 33; עמר תשס"ה, עמ' 37.

¹¹⁸ סרי ועמר תשע"ח, עמ' 16; קאפח תשמ"ז, עמ' 35.

¹¹⁹ ברבים מן התכאליל נזכרים חבושים, אתרוגים ותפוחים פעמיים; בהלכות ברכת אכילת ובנפרד בהלכות הריח.

¹²⁰ ראו ר"י קאפח בפירושו לרמב"ם (משנה תורה, הלכות ברכות ט,א, הערה ה; שם ח,ג, הערה ח).

¹²¹ סרי ועמר תשע"ח, עמ' 16; קאפח תשמ"ז, עמ' 169.

נסיים סקירה זו בשלושה עצי פרי שגדלו בר בתימן ומאפיינים אזוריים תרמופיליים. הראשון הוא עץ השקמה, אשר כרגיל נקרא בערבית בשם 'ג'מז', אך בדיאלקט התימני בשם 'תאלוק'.¹²² העורך התימני של פירוש רבנו נתן אב הישיבה למשנה זיהה את ה'כליסים' (עוקצין א, ו) עם ה'כנס' וה'תאלוק', שמותיה התימניים של השקמה.¹²³ בארץ ישראל היו שבירכו 'שהכל' על פירות השקמים שטעמם נחשב ירוד, אולם חכמי תימן פסקו שבירכו 'העץ', כנראה משום שגדלו בה שקמים עם פירות טעימים.¹²⁴ גם על החרוב שגדל בתימן¹²⁵ פסקו שיש לברך 'העץ'.

העץ השלישי הוא השיזף המצוי המוכר בשם 'ידם' ו'נבק'. הפרי בית גלעין כדורי, בקוטר 2–1 ס"מ בגוון צהוב-כתום ומרקמו קמחי ומתקתק. העצים הגדולים גדלו בשולי החלקות החקלאיות ונחשבו לרכושו הפרטי של בעל החלקה. היו להם מגוון שימושים: ענפים להסקה, צל ופרי למאכל והעצה לבנייה.¹²⁶ הפירות היו נאכלים כחלק מקינוח הסעודה או שנטחנו לקמח. בצנעא נהגו לצאת לשוק ביום שישי לקנות ממנו לכבוד השבת,¹²⁷ למשל, בחנותו של סבי ר' יחיא בן מאיר אלקארה ז"ל בצנעא. אולם בקרב האוכלוסיה הענייה שימש השיזף מאכל בסיסי. כך באזור אלג'וף (צפון מזרח תימן) היו אלה עצי הפרי היחידים.¹²⁸ ר' חיים חבשוש מספר שהתארח בשבת בביתו של יהודי עני מרוד שהגיש לו מנה של 'נבק'. מארחו הציע לו והפנה אותו למחסן שלו שהכיל רק ערימה של פירות העץ: "זה היה עשרו והונו! אכן יש בזה רמז למצב הארץ".¹²⁹

טבלה מס' 4: עצי פרי הנזכרים בתכאליל

מס"ד	הפרי	השם בערבית	מס' כתב יד	סה"כ
1	גפן <i>Vitis vinifera</i>	ענב	כולם	

¹²² פיאמנטה 1990/1 עמ' 52; מאיירהוף 1944, עמ' 57. בשם 'תאלוק' נקרא בתימן גם מין פיקוס אחר הדומה לשקמה – *Ficus vasta* (ווד 1997, עמ' 72; בךדוד תשס"ח, עמ' 669).

¹²³ עמר וקאפח תשע"א, עמ' 15.

¹²⁴ ראו בהרחבה, שמש תשע"ט, עמ' 361–363.

¹²⁵ מאיירהוף 1944, עמ' 60; וריסקו 1991, עמ' 21; ווד 1997, עמ' 166.

¹²⁶ גמליאלי תשנ"ח, עמ' 218–219.

¹²⁷ אקצ'ע תשי"ט, עמ' נט; קאפח תשמ"ז, עמ' 4, 7.

¹²⁸ חבשוש תרצ"ט, עמ' 130.

¹²⁹ שם, עמ' 173–174.

	כולם	תיץ	תאנה <i>Ficus carica</i>	2
	כולם	רמאן	רימון <i>Punica granatum</i>	3
	כולם	זיתון	זית <i>Olea europaea</i>	4
	כולם	תמר	תמר <i>Phoenix dactylifera</i>	5
40	9, 8, 6, 5, 1 17, 15, 13, 12 22, 20, 19 25, 24, 23 30, 28, 27 36, 32, 31 40, 38, 37 45, 43, 41 48, 47, 46 53, 52, 50 56, 55, 54 62, 61, 60, 57	לוז חלו	שקד מתוק <i>Amygdalus communis</i>	6
34	11, 9, 8, 1 17, 15, 12 22, 20, 19 25, 24, 23 31, 28, 27 38, 37, 32 43, 41, 40 48, 47, 45 54, 53, 52 57, 56, 55 62, 61, 60	לוז אלמר אלצגאר ואלכבאר	שקד מר פירות קטנים (פרי העץ) וגדולים (שהכל)	7
1	11	ג'וז	אגוז המלך <i>Juglans regia</i>	8

43	,11 ,9 ,8 ,5 ,1 ,15 ,14 ,13 ,12 ,19 ,17 ,16 ,23 ,22 ,20 ,27 ,25 ,24 ,31 ,30 ,28 ,37 ,33 ,32 ,40 ,39 ,38 ,45 ,43 ,41 ,48 ,47 ,46 ,53 ,52 ,50 ,57 ,55 ,54 62 ,61 ,60 ,59	תרנג', אתרנג'	אתרוג <i>Citrus medica</i>	9
29	,11 ,9 ,8 ,6 ,1 ,16 ,15 ,13 ,21 ,20 ,17 ,27 ,25 ,23 ,31 ,30 ,28 ,43 ,37 ,32 ,50 ,47 ,46 ,54 ,53 ,52 62 ,61 ,55	לימון, לימוניא, לים (מתוק)	לימון <i>Citrus limon</i>	10
37	,8 ,7 ,6 ,5 ,1 ,14 ,13 ,11 ,9 ,17 ,16 ,15 ,23 ,21 ,20 ,28 ,27 ,25 ,32 ,31 ,30 ,37 ,36 ,33 ,45 ,43 ,39 ,50 ,47 ,46 ,54 ,53 ,52 62 ,61 ,59 ,55	ספרג'ל	חבוש <i>Cydonia oblonga</i>	11

16	,14 ,13 ,6 ,5 ,30 ,28 ,16 ,39 ,33 ,21 ,52 ,50 ,46 59 ,55 ,54	תפאח	תפוח <i>Malus domestica</i>	12
30	,28 ,20 ,14 ,33 ,31 ,30 ,54 ,52 ,39 61 ,60 ,59 ,55 ,11 ,9 ,8 ,6 ,5 ,20 ,16 ,13 ,28 ,23 ,21 ,32 ,31 ,30 ,45 ,43 ,37 ,52 ,50 ,46 55 ,54 ,53	כמת'רי, ענברור עזרור (רשימות שונות)	אגס <i>Pyrus communis</i>	13
4	59 ,39 ,33 ,14	אנג'אץ'	שזיף <i>Prunus domestica</i>	14
27	,11 ,9 ,8 ,7 ,6 ,16 ,14 ,13 ,28 ,21 ,20 ,33 ,31 ,30 ,43 ,37 ,36 ,50 ,46 ,45 ,53 ,52 ,51 61 ,59 ,55 ,54	כ'וך', פרסך	אפרסק <i>Prunus persica</i>	15
20	,11 ,9 ,8 ,7 ,20 ,15 ,13 ,32 ,28 ,21 ,43 ,37 ,36 ,51 ,50 ,45 ,55 ,53 ,52 61	משמש, ברקוק	משמש <i>Prunus armeniaca</i>	16

17	שיזף מצוי <i>Ziziphus spina-christi</i>	נבק	25	,11 ,9 ,8 ,6 ,5 ,16 ,14 ,13 ,28 ,21 ,20 ,33 ,31 ,30 ,43 ,39 ,37 ,50 ,46 ,45 ,54 ,53 ,52 59 ,55
18	פיקוס השקמה <i>Ficus sycomorus</i> או <i>Ficus vasta</i>	תאלוק	41	,11 ,9 ,8 ,6 ,5 ,15 ,13 ,12 ,19 ,17 ,16 ,22 ,21 ,20 ,25 ,24 ,23 ,30 ,28 ,27 ,37 ,32 ,31 ,41 ,40 ,38 ,46 ,45 ,43 ,50 ,48 ,47 ,53 ,52 ,51 ,56 ,55 ,54 61 ,60 ,57
19	חרוב <i>Ceratonia silique</i>	כ'רנב	10	,28 ,20 ,11 ,8 ,45 ,43 ,32 55 ,53 ,52
20	בננה <i>Musa</i>	מוז	2	31 ,16

ז. פירות האדמה

חלק מרשימת פירות האדמה (ראו טבלה מס' 5) מופיע בתורה (במדבר יא,ה) והדיון בהלכות ברכת הצנון והגזר מובא כבר בגאונים.¹³⁰ כל רשימת הירקות

¹³⁰ הלכות גדולות תרמ"ח, עמ' 58, 60.

המופיעים בתכאליל נזכרים בחיבורי החקלאות של השליטים הרסולים והיוו מרכיב שכיח בתזונה התימנית.¹³¹ כך, למשל, היו ידועים בתימן זנים שונים של גזר בצבעים שונים.¹³²

טבלה מס' 5 : פירות האדמה הנזכרים בתכאליל

מס"ד	פרי האדמה	השם בערבית	מס' כת"י	סה"כ
1	מלון הקפא <i>Cucumis melo</i> <i>var. chate</i>	קת'א	2, 4, 5, 6, 10, 14, 16, 20, 26, 28, 29, 31, 33, 34, 39, 42, 44, 46, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 59, 61	26
2	אבטיח <i>Citrullus lanatus</i>	בטיך'	2, 4, 5, 6, 10, 16, 20, 26, 28, 29, 31, 33, 34, 39, 42, 44, 46, 49, 51, 52, 54, 55, 59, 61	24
3	מלפפון <i>Cucumis sativus</i>	כיאר	61	1
4	גזר <i>Daucus Carota</i> <i>sativus</i>	ג'זר	2, 4, 5, 6, 10, 16, 20, 26, 28, 29, 31, 33, 34, 42, 44, 49, 50, 52, 54, 55, 59, 61	22
5	צנון הגינה <i>Raphanus sativus</i>	פג'ל, בקול	2, 4, 5, 6, 10, 16, 20, 21, 28, 29, 31, 34, 42, 44, 46, 49, 50, 52, 54, 55, 61	21

¹³¹ מאיירהוף 1944, עמ' 55; וריסקו 1991, עמ' 16, 18; סרי ועמר תשע"ח, עמ' 18. הצנון נזכר לרוב בשם 'פג'ל' ופעמים בשם 'בקול' (כ"י 33, 59); השוו פיאמנטה 1990/1, עמ' 36. חלק מיהודי תימן נהגו לקחת את עלי הצנון כירק בפסח וברכתו 'פרי האדמה' (קאפח תשמ"ז, עמ' 21). עם זאת, חלק משמות הירקות אינם מוזכרים בלהג התימני שהיה מקובל בצנעא בעת החדשה: אבטיח – 'חבאב' וצנון – 'קְשְמִי'.

¹³² המדאני 1990, עמ' 316; קאפח תשמ"ז, עמ' 213–214.

22	2, 4, 5, 6, 10, 16, 20, 26, 28, 29, 31, 34, 42, 44, 46, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 61	בצל	בצל הגינה <i>Allium cepa</i>	6
23	2, 4, 5, 6, 10, 16, 20, 21, 26, 28, 29, 31, 34, 42, 44, 46, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 61	ת'ום	שום הגינה <i>Allium sativum</i>	7
7	4, 10, 16, 31, 49, 51, 61	כראת'	שום הכרש <i>Allium porrum</i>	8

ח. מוצרי מתיקה, תבלינים ותרופות

קנה-סוכר (*Saccharum officinarum*), גודל בתימן עוד בימי הביניים,¹³³ אך ייצור הסוכר בעבר הוגבל לתעשיית דברי מתיקה ולרפואה וכמעט שלא נכלל בתפריט המזון הרגיל. בתכאליל נזכרים כמה מוצרי מתיקה שהופקו מקנה-הסוכר: 'קצב אלסכר', 'סכר' ו'קנד'. הקנה הטרי (קצב אלסכר) נחתך לחתיכות ונמכר בשווקים המקומיים לצורך מציצתו. ה'סכר' הוא שם כללי למוצר המתיקה שיוצר ממנו ואילו ה'קנד' הוא לרוב שם ספציפי לגבישי סוכר שנמכרו כסוכריות בשם 'סוכר נבאת'.¹³⁴ הדיון לגבי ברכת הפלפל השחור והזנגביל מופיע כבר בכתבי הגאונים והרמב"ם. כשהם יבשים הן אינם נחשבים מאכל תבלין ואין לברך עליהם, בעוד כאשר הם טריים מברכים 'פרי אדמה'.¹³⁵ שני תבלינים אלה, שהגיעו מדרום מזרח אסיה, משמשים עד היום מרכיב חשוב בתיבול התזונה התימנית. הפלפל הגיע לתימן דרך נמל עדן שהיה תחנת מעבר חשובה למצרים.¹³⁶ בתעודות מסחר של מצ'מון בן יפת מן מאה הי"ב נזכרת בקשה ליבוא זנגביל ופלפל ממנגלור

¹³³ אבן רסטה 1881, עמ' 111; המדאני 1990, עמ' 139, 149, 310; מאיירהוף 1944, עמ' 61; וריסקו 1991, עמ' 22; וריסקו 1993, עמ' 113, 116; ווד 1997, עמ' 387; ב'לידי 2000, עמ' 165.

¹³⁴ סרי ועמר תשע"ח, עמ' 19; בן-דוד תשס"ח, עמ' 487.

¹³⁵ הלכות גדולות תרמ"ח, עמ' 58; משנה תורה, הלכות ברכות ח.ז.

¹³⁶ אדריסי 1974, עמ' 54.

שבהודו.¹³⁷ בתעודה אחרת משלהי המאה ה־17 נזכרת מכירת פלפל מעדן.¹³⁸ מהרי"ץ מאשר לסוחר יהודי מקוצ'ין בשנת 1783 לערך שקיבל ממנו משלוח של פלפל.¹³⁹ אך יש להעיר, שזנגביל גדל בתימן במקומות מצומצמים ונמוכים, כך שהדיון על ברכתו בתכאליל כתבלין טרי אינו תאורטי.¹⁴⁰

תבלין נוסף הוא העץ איגנית הציפורן (*Eugenia caryophyllata*), עץ ירוק־עד, שגובהו 8–12 מטר ומוצאו בדרום מזרח אסיה. השימוש העיקרי נעשה בניצני הפרחים; כאשר הם משנים את צבעם מירוק לאדום, טרם פתיחתם, הם נקטפים, מייבשים וכך משווקים כתבלין. שמו בערבית 'קרנפל' (בתימן גם בשם 'זיר') ונזכר בתכאליל פעמיים; בהלכות ברכות, כבושם שברכתו 'עצי בשמים', אבל יש שהוא מופיע עם הפירות וברכתו 'בורא פרי העץ' (!). במכתב משנת 1787 לערך ששלח להרי"ץ ר' אברהם זכאי. מראשי יהדות קוצ'ין שבהודו, הוא מציין ששלח לו במתנה 'ה' רטל קרנפול'.¹⁴¹ ה'זיר' נחשב כאחד התבלינים החשובים במטבח התימני;¹⁴² בתערובת ה'זחוק' וה'חואיג' המושם בתוך המרק.¹⁴³ בחבאן נכלל הציפורן ('קרנפול') בין סממני הבושם והקוסמטיקה שניתנו לכלה, ובהם – למשל – בישמו את צמותיה.¹⁴⁴

בתכאליל מופיעה גם ברכת 'הלילג' אלמרבא באלעסל ואלוז', כלומר מרקחת של 'הלילג' בדבש ושקדים,¹⁴⁵ שברכתו 'שהכל'. הדיון במרקחות כאלה מובא כבר בטור: "ועל המורבא המרוקח בדבש היה נראה לי לברך עליו שהכל בין אם עשוי מחבושים או מוורדין או ממני עשבים מפני שהדבש עיקר".¹⁴⁶ אולם נראה שדוגמת ה'הלילג' ייחודית והותאמה למציאות בתימן. ה'הלילג' הוא אחד ממניי הטרמינליה, אמלג' (*Terminalia spp.*), פרי שמוצאו מדרום מזרח אסיה. בתעודות של יהודים עשירים מתימן מן המאה ה־17 שנשמרו בגניזת קהיר נזכר בין הסחורות

¹³⁷ גויטיין תשמ"ג, עמ' 98, 110.

¹³⁸ אסף תרצ"ט, עמ' 234.

¹³⁹ קאפח תשמ"ט, ב, עמ' 854.

¹⁴⁰ מאירהוף 1944, עמ' 56; ווד 1997, עמ' 398.

¹⁴¹ קאפח תשמ"ט, ב, עמ' 856.

¹⁴² גרומן 1922, עמ' 256; סרג'נט וליוקוק 1974, עמ' 177.

¹⁴³ קאפח תשמ"ז, עמ' 211–212.

¹⁴⁴ מעטוף תשמ"ז, עמ' 102, 104.

¹⁴⁵ כתבי יד 1, 8, 9, 11, 15–17, 20, 25, 27, 30–32, 37, 43, 45–47, 50, 52–55, 61, 62. בכתב יד 9 נזכר 'ג'וד' (אגוז) במקום 'ל'וד' (שקד).

¹⁴⁶ טור או"ח, סי' רד; השו"ע, שם, יא.

שויבאו מהודו 'הלילג' כאַבְּלִי' (*T. chebula*).¹⁴⁷ הפרי שימש במסורת התימנית לצרכים שונים¹⁴⁸ ונמכר בחנויות מוכרי התרופות ('עטאריין'), כסממן משלשל.¹⁴⁹ בספרות ימי הביניים מובא ש'מרבא של האמלג' מועיל בטיפול בטחורים.¹⁵⁰

ט. רשימת הבשמים

בכתבי יד של התכלאל שבדקתי, מופיעים 33 מיני סממני בושם וקטורת (טבלה מס' 7). הם מופיעים בתבניות קבועות בתדירות גבוהה ברוב כתבי היד, למעט כמה סממנים המופיעים במספר מועט של פעמים.¹⁵¹ לצורך בחינת המקור של רשימות אלה, ערכנו השוואה לרשימות הבשמים המופיעים בהלכות הריח במקורות הקדומים; תלמוד, ספרות הגאונים, רמב"ם, מהר"ם, טור ושול"ע (טבלה מס' 6). לפי ניתוח הנתונים ניתן לסווג את הסממנים לשלוש קבוצות:

1. סממנים שנזכרו באופן ישיר במקורות דלעיל: עץ הבושם ההודי (עוד אלטיב),¹⁵² הדס, ורד, אלת המסטיק, נרקיס, אזוב תרבותי, נימפאה, מושק, זבד, תפוח, אתרוג, חבוש, שמן זית, אפרסמון ושמן אפרסמון, אגוז מוסקט ואיגנית הציפורן. לאלה ניתן לצרף גם את הסממנים הנזכרים באופן נדיר: קינמון הכסיה (קרפה), יסמין ולבונה.¹⁵³
2. סממנים שנזכרו באופן עקיף בפרשנות להלכות הריח בתלמוד ובראשונים: קושט,¹⁵⁴ קנה הבושם (קצב אלד'רירה),¹⁵⁵ צנדל¹⁵⁶ ופרנוס מחלב (*Prunus mahaleb*).¹⁵⁷

¹⁴⁷ גויטיין תשמ"ג, עמ' 110.

¹⁴⁸ ריעאני תשכ"ג, עמ' 48.

¹⁴⁹ רוסי 1939, עמ' 168; הונדה ואחרים 1990, עמ' 20.

¹⁵⁰ פלקירה תשס"ד, עמ' 155.

¹⁵¹ שישה סממנים נזכרים עד שלוש פעמים והם מעידים על תוספות של מעתיקים תימנים: פל, לבאן, קרפה, רימאן, לימון ושד'אב.

¹⁵² בהלכות הריח נזכר לעתים בשם העברי 'קנמון' על פי זיהוי הרמב"ם עם ה'עוד' (פירוש המשנה כריתות א, א; משנה תורה, הלכות כלי המקדש א, ד), כפי שמובא במפורש בשול"ע, או"ח, רטז, ג.

¹⁵³ הקנמון ('קרפה') נזכר פעם אחת בלבד (כ"י 16) והלבונה רק פעמיים (כ"י 4, 10), ואין הם מאפיינים את כלל הרשימות. לרוב מדובר בכתבי יד מאוחרים. מפתיע מאוד שה'פל' (יסמין) לא נזכר ברשימות הקדומות, אלא רק במאה הי"ח (כ"י 61); ראו פעולת צדיק ג, סי' עד; וכן בעניין ה'זנבק', שם, סי' קב.

¹⁵⁴ רש"י (ברכות דף מג, א) זיהה אותו עם ה'כשרתא'.

¹⁵⁵ לפי פרשנים רבים הוא ה'קנה בושם' (שמות ל, כג) (עמר תשע"ב, עמ' 81), ומובא על ידי כמה ראשונים כמו אבודרהם והטור, בשם המהר"ם מרוטנבורג: "על ריח קנה וקנמון וכיוצא בהם

3. סממנים הנזכרים רק בתכאליל התימניים: ריחאן, לענה (בעית'ראן), פנדנוס ריחני (כאד'י), טגטס (רנג'ס), שבת ריחני (זקיקיא), פיגס (שד'אב), דבשה לבנה (רימאן) ולימון.

טבלה מס' 6 : סממני בושם הנזכרים בהלכות הריח הקדומים ובתכאליל

אלת מסטיק	ורד	הדס	יסמין	עץ הבושם ההודי	
			סמלק ?	מוגמרות	תלמוד
	+	+	+		הלכות גדולות
	+	+	+		רס"ג
+	+				רמב"ם
		+			מהר"ם
+		+		קנמון ע"פ רמב"ם	טור
+	+			קנמון	אבודרהם
+	+		+	קנמון	שו"ע

נופר	גומא הפקעים	אזוב תרבותי	נרקיס	לבונה	
חילפי ימא ?			+		תלמוד
			+		הלכות גדולות
+	+	+	+	+	רס"ג

מברך בורא עצי בשמים" (או"ח, סי' רטז). מובאה זו מופיעה בכ"י 61. במקור מופיע גם ה'נעגליין' (ציפורן), ראו מהר"ם תשמ"ח, עמ' צא.

156 נראה שהובא כדוגמה נוספת לעצי ה'מוגמרות' הנזכרות בתלמוד (ברכות דף מג, א).

157 הרמב"ם הביא סממן זה כאחד מזיהויי ה'חלבנה' בסממני הקטורת (פירוש המשנה, כריתות א, א). מובא גם בפירוש רב נתן אב הישיבה שעבר עריכה בתימן למהלך 'נץ החלב' (שביעית ז, א).

רמב"ם	+	+		חלפי הים?
מהר"ם		+		
טור	+	+		
אבודרהם	+			
שו"ע	+	+		

תלמוד	מושק	זכר	תפוח	אתרוג	חבוש
+	+			+	+
הלכות גדולות	+			+	+
רס"ג	+		+	+	
רמב"ם	+		+	+	
מהר"ם				+	+
טור	+		+	+	
אבודרהם	+	+	+	+	
שו"ע	+			+	

	שמן זית	שמן אפרסמון	אגוז מוסקט	ציפורן	קנמון	קנה בושם
תלמוד	משחא כבישא וטחינא	+				
הלכות גדולות	+	+				
רס"ג		+				
רמב"ם	+	+				
מהר"ם		+	+	+	+	+
טור	+	+	+			+
אבודרהם		+	+			+
שו"ע	+	+	+	+	+	קנילה

רשימת הבשמים המופיעה בתכאליל אינה העתקה בלבד ממקורות קדומים, אלא משקפת לרוב את השימוש בהם בקרב בני תימן עד לעת החדשה. ניתן לסווג את הבשמים לשתי קבוצות עיקריות:

האחת – מאפיינת סממני קטורת ובושם שיובאו ממרחקים. מאזור הודו יובאו הקושט, קנהיהבושם והסנטל. עץ הבושם היהודי הידוע בשם 'עוד' (הקינמון שבסממני הקטורת על פי הרמב"ם) יובא כבושם מהודו דרך עדן. עֲצָתוֹ (עוֹדָה) שימשה כמוגמר והיתה אהודה מאוד בקרב יהודי תימן שהשתמשו בה בהזדמנויות שונות, כגון הבדלה או בישום הטבק אגב עישון נרגילה.¹⁵⁸ לבד מן ה'עוד' והמושק, יובאו גם תבלינים ריחניים אחרים מאזור הודו דרך עדן ובהם: פלפל שחור, זנגביל, ציפורן (זיר או קרנפל) ואגוז מוסקט (מוסקטית ריחנית).¹⁵⁹ מאזור הים התיכון יובאו שרף אלת המסטיק (מסטכה) ופרנוס מכלב, אשר בתערוכת עם סממנים אחרים בישמו את צמות הכלה בחבאן.¹⁶⁰ בין סממני הקטורת שנהגו במשפחת אבי בצנעא לכבוד השבת נמנו: מעט מור וג'אוי, צנדל-עוד ומסתכי סולטאני, שהונחו על גבי גחלים לוחשות. מעבר לריח זה שהופץ בבית היו שמים מעל המקטר סל נצרים ובתוכו בגדים בכדי לבשם אותו בהם.¹⁶¹ נציין שכל הסממנים שמנינו לעיל היו בשימוש בתימן עד העת החדשה ונמכרו בחנויות של מוכרי התרופות המסורתיות.¹⁶²

השנייה – מקורה בתימן, לרוב כצמחי תרבות. בגינות הבית (ח'וד) גידלו את ההדס, הפיגם (שד'אב) והלענה (בעית'ראן או ג'בירה).¹⁶³ ברכת ה'ברדקושה' או 'לזאב' הנזכרת בין צמחי הבושם בתכאליל היא 'עשבי בשמים'. בחלק מכתבי היד כתוב 'ברי', כלומר צמח בר ואפשר שמדובר שם בצמח חד-שנתי. אולם האזוב התרבותי (*Majorana hortensis*) הידוע בשמות אלה הוא צמח רב שנתי מעוצה ולפיכך ברכו עליו בתימן 'עצי בשמים'.¹⁶⁴ במיוחד יש לציין את זני הריחאן

¹⁵⁸ קאפח תשמ"ז, עמ' 9, 162 וכן הערתו לרמב"ם, הלכות כלי המקדש א, ג, ציון ה.

¹⁵⁹ אדריסי 1974 עמ' 54. על גידול זנגביל בימי השליטים הרסולים ראו וריסקו 1991, עמ' 18.

¹⁶⁰ מעטוף תשמ"ז, עמ' 104.

¹⁶¹ מפי אבי יוסף עמר הלוי ז"ל.

¹⁶² ראו, למשל, רוסי 1939, עמ' 169–170; הונדה ואחרים 1990, עמ' 19–20.

¹⁶³ מאיירהוף 1944, עמ' 57; בן-דוד תשס"ח, עמ' 189; משולם תשע"ט, עמ' 15.

¹⁶⁴ ראו סעדיה תש"א, עמ' צג; ר' יוסף קאפח בפירוש למשנה תורה, הלכות ברכות ט, א, הערה ב; רצאבי תשנ"ב, עמ' קלא, מנסה ליישב את הסתירה כמחלוקת בין קדמוני תימן: "ולפי מה שקיבלתי מתלמידי חכמים נוטים הדברים שהמנהג המקובל הוא לברך עליהם 'עצי', הגם שיש

המעוצים של תימן ולפיכך ברכתם 'עצי בשמים'. השבת (*Anethum graveolens*) הנקרא בתימן בשם 'זַקְיָא' ¹⁶⁵ (מוכר כיום בשם העממי 'שמיר') הוא צמח חד-שנתי שכל חלקיו מדיפים ריח ולפיכך ברכתו 'עשבי בשמים'.

גומא הפקעים (*Cyperus rotundus*) או מיני גומא דומים לו ¹⁶⁶ נקראים בערבית עד היום בשם 'סעד' ומשמשים ברפואה המסורתית. ¹⁶⁷ צמחים רבי-שנתיים בעלי קנה שורש שמפתחים פקעיות, נחשבים לצמחים רעים באזורים מושקים, אך בעבר שימשו ברפואה המסורתית וכן להפקת בושם. ¹⁶⁸ סממן זה הובא במדרש בשם ר' יצחק כזיהוי ל'דודאים' בשם 'סעדין' (בראשית רבה עב,ב). פירוש זה אומץ במדרשי תימן הקדומים. ¹⁶⁹

נראה שצמחי בושם ונוי אחרים היו מצויים בתימן בעבר ובעת החדשה באופן נדיר, כמו הנרקיס. ¹⁷⁰ צמח ה'נופר' או 'לינופר' (*Nymphaea*) גדל באופן מוגבל בתימן ¹⁷¹ ונזכר על ידי ר' שלום שבזי בשיר הוויכוח בין הבשמים ובשירים נוספים. ¹⁷² אולם אפשר שמדובר בשם נרדף בתימן לצמחי הטגטס (*Tagetes*), ¹⁷³ בעלי פרחים ריחניים הידועים לרוב בתימן בשם רנג'ס. ¹⁷⁴ יתרה מזאת, לדעתי, הנרקיס (נרג'ס) הנזכר בהלכות הריח בספרות ההלכה הקדומה התחלף בקרב חלק ממעתיקי התכאליל המאוחרים בטעות לטגטס, השכיח יותר בגינותיהם כלומר,

נוהגים לברך עליהם 'עשבי'. לדעתו, השיאה השניה נובעת מכך שבעת שהגבעול מתייבש הוא מתפורר ואינו חזק כעץ. השו"ת רצאבי תשנ"ו, א, עמ' שכא, הערה יד. ¹⁶⁵ ווד 1997, עמ' 209–210; כ'לידי 2000, עמ' 36; סרי ועמר תשע"ח, עמ' 14; גרומן 1922, עמ' 157.

¹⁶⁶ יש במין זה טיפוסים שונים. מפקים בושם מגומא נאכל (*C. esculentus*), גומא ריחני (*C. odoratus*) ועוד.

¹⁶⁷ ווד 1997, עמ' 326; פיאמנטה 1990/1, עמ' 222; מיקי 1976, עמ' 10, 41. ¹⁶⁸ גרומן 1922, עמ' 159. רס"ג (סעדיה תשמ"ב, עמ' רכט) זיהה אותו עם ה'סיגלי' שבהלכות הריח שבתלמוד (ברכות דף מג,א).

¹⁶⁹ מדרש הגדול לבראשית ל, יד; שואל ומשיב תשס"ו, עמ' 42. ¹⁷⁰ אבן רסטה 1881, עמ' 111; מאיירהוף 1944, עמ' 57; וריסקו 1991, עמ' 20; פורסקל 1775, עמ' cxx; רוסי 1939, עמ' 165.

¹⁷¹ פורסקל 1775, עמ' 100; ווד 1997, עמ' 65; כ'לידי 2000, עמ' 146. השם 'לינופר' מובא בין צמחי הנוי בתקופה הרסולית; ראו מאיירהוף 1944, עמ' 56; וריסקו 1991, עמ' 17, ושם בטעות תרגם לשם *marigold* שהוא צמח הטגטס שמוצאו ביבשת אמריקה.

¹⁷² חופת חתנים תרפ"ה, דף קכ,א; חפץ חיים תשכ"ו, עמ' תקסו; קאפח תשמ"ז, עמ' 144. ¹⁷³ פורסקל 1775, עמ' cxx; שווינפורט 1912, עמ' 108.

¹⁷⁴ אכן אין חפיפה בין איזכור הנופר לרנג'ס בכתבי היד השונים.

בחילופי אותיות נ־ר, נרְגִס < נרְגִס. ¹⁷⁵ יש להעיר שמוצא הטגטס הוא במכסיקו ומכאן שלא היה ידוע בתימן לפני גילוי אמריקה והוא לרוב נזכר רק בתכאליל המאוחרים מן המאה הי"ז או בשירה התימנית, כגון זו של ר' שלום שבזי. ¹⁷⁶

קבוצה אחרת הם צמחי בושם שהשתמשו בפרחיהם להרחחה, להפקת בושם ולייצור מים מזוקקים. ראש לכולם היה הוורד (*Rosa*) שהיו ממנו זנים מקומיים. בעת החדשה היו המוסלמים בד'מאר ובצנעא מביאים למכירה לרובע היהודי זרים של ורדים. ¹⁷⁷ מראה שכיח היה פרחי ורדים המושמים בתוך כוסות מים לשמירה על טריותם ולהקניית ריח בהם, מנהג שחזיתי בו גם בישראל. בכל בית היה ניתן למצוא את ה'מֶרֶש' – מזלף מי ורדים, ¹⁷⁸ שבו היו מזליפים על הקהל בשמחות, כגון ברית המילה. נהגו לשטוף בהם את הידיים ואת הפנים. ¹⁷⁹ היו שהוסיפו אותו לטבק ההרחחה (בְּרֶךְאָן). העשירים היו לותתים את הטבק של הנרגילה במי ורדים. ¹⁸⁰

עץ הפנדנוס הריחני (כאדי'), הגדל בתימן באזורים הנמוכים עוד מימי קדם, ¹⁸¹ נחשב לאחד הבשמים היוקרתיים והאהודים ביותר בתימן ובשל חביבותו נקראו נשים רבות בתימן בשם 'כאדיה'. בתהליך זיקוק הפיקו את מי הכאדי' שהפיהו ריח חזק והבושם עצמו יובא לתימן מהודו. ¹⁸² בחנויות ובצִדֵי הדרכים בתימן נמכרים עד היום אשכולות פרחי הכאדי' הזכריים להרחחה בתוך עלים גדולים (בדומה לתירס). את פרחי הכאדי' היו מכניסים (לעתים עם פרחים מיובשים אחרים) בשקיות בד לתוך ארון הבגדים לשם בישום הלבוש ולהרחקת מזיקים כמו עש.

¹⁷⁵ גם בזה אין חפיפה בין שמותיהם בכתבי היד, לבד מכ"י 21, שבו נזכר הנרקיס התרבותי כדוגמה לברכת 'עצי בשמים' והטגטס כדוגמה לברכת 'עשבי בשמים'.

¹⁷⁶ למשל, בשיר הוויכוח בין צמחי הבושם נזכר ה'רְגִס אלאבי', כמי שמעטר את המצנפות ומצוי בכל מקומות השמחה (חופת חתנים תרפ"ה, דף קכא). בשיר אחר נזכר "שלום על פרח אלרנג'ס" (חפץ חיים תשכ"ו, עמ' ריג).

¹⁷⁷ משולם תשע"ט, עמ' 78; מוצ'בסקי 1990, עמ' 134.

¹⁷⁸ שם, עמ' 135–136.

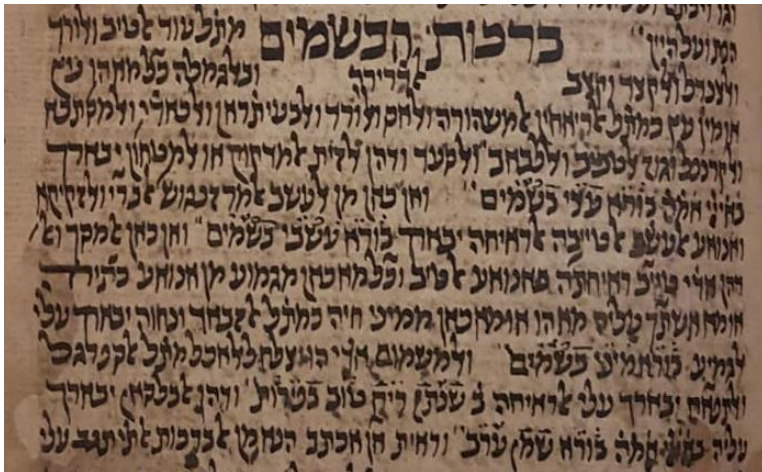
¹⁷⁹ קאפח תשמ"ז, עמ' 168. בפירוש למשנה תורה, הלכות שביתת יום-טוב ד,ו, ציון יד, כתב: "נהגו אבותינו לזלף מי ורדים בשבתות ובימים טובים על האדם ועל בגדיו שהוא לבוש בהם ולא חשו כלל משום נולד".

¹⁸⁰ קאפח תשמ"ז, עמ' 162. מהר"ץ פסק ש יש לברך על הטבק המבושם, כמו על עלי הוורדים (פעולת צדיק, ג, סי' עד, בהערה).

¹⁸¹ המדאני 1990, עמ' 321; מאיירהוף 1944, עמ' 57; וריסקו 1991, עמ' 20; ווד 1997, עמ' 315; ג'לידי 2000, עמ' 149.

¹⁸² רוסי 1939, עמ' 168.

נשים, שהיו עורכות ביום השבת ביקור בבית ההורים וקרובים או בבית הילדות, היו נושאות בידיהן צמחי בושם ובהם כאד'י.¹⁸³

ברכות הבשמים, כ"י מחפור 2407, המאה הי"ז

בהלכות הריח נזכרו גם בשמים שמוצאם מן החי.¹⁸⁴ בושם אֵיל המושק (*Moschus moschiferus*) נזכר כבר בתלמוד (ברכות דף מג, א). בשני כתבי יד בלבד נזכר גם ה'ענבר' שברכתו 'מיני בשמים' והכוונה לבושם המופק מלווייתן הראשתן (*Physeter catodon*), ומכאן שאין המדובר בצמחי בושם שהיו ידועים בתימן בשם זה.¹⁸⁵ שני בשמים אלה נמכרו בחנויות ברובע היהודים בצנעא עד עלותם ארצה.¹⁸⁶ זכר אפריקני (*Civettictis civetta*), הידוע בשם 'זבאד',¹⁸⁷ נחשב לבושם האהוד ביותר על הנשים בתימן ונזכר רבות בכתבי ההיסטוריה, הרפואה והשירה.¹⁸⁸

¹⁸³ נחום תשכ"ב, עמ' 91; קאפח תשמ"והליכות, עמ' 179.

¹⁸⁴ בכמה מן התכלאלים נזכרו בשמים גם בהלכות הבדלה, למשל כ"י 34, דף עג, א: "אלמסק אלענבר ואלזבאד".

¹⁸⁵ פירוש המשנה, כריתות א, הערה 50; קאפח תשמ"ז, עמ' 179.

¹⁸⁶ עמר תשע"א, עמ' 123.

¹⁸⁷ נראה שנוזכר בהלכות הריח לראשונה על ידי האיי גאון; ראו לוין תרפ"ח, עמ' 61.

¹⁸⁸ ראו בהרחבה עמר תשע"א.

את הרשימות חותמות הלכות הריח לשמן האפרסמון (בלסאן) הגדל בר בתימן וטופח בתקופת השושלת הרסולית.¹⁸⁹ הוא נזכר בשל ברכתו הייחודית – 'בורא שמן ערב', הנזכרת בכל המקורות הקדומים, אך שימושו לא היה שכיח ביותר בתימן בעת החדשה.¹⁹⁰

טבלה מס' 7 : רשימת הבשמים בתכאליל

מס"ד	שם הבושם המדעי	השם בערבית	מס' כתב היד	הברכה	סה"כ
1	עץ הבושם ההודי <i>Aquilaria agallocha</i>	עוד אלטיב	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62	עצי בשמים	57
2	סנטל	צנדל	1, 2, 3, 4, 5	עצי בשמים	57

¹⁸⁹ וריסקו 1993, עמ' 109, 114, 119; וריסקו 1994, עמ' 198–199; ווד 1997, עמ' 197. בתימן גדל גם עץ הקומיפורה קטף (*Commiphora kataf*) הדומה ביותר לאפרסמון ומשמר את שמו: "הצרי אינו אלא שרף [הנוטף] מעצי הקטף" (כריתות דף ו, א; שבת דף כו, א).

¹⁹⁰ הרב ישראל עוזירי טיפל באיש שנחתך בגופו בפצעים עמוקים באמצעות משיחה ב'בלסאן'; ראו עוזירי תש"ף, עמ' פג.

		,9 ,8 ,7 ,6 ,12 ,11 ,10 ,16 ,15 ,13 ,20 ,19 ,17 ,24 ,23 ,21 ,27 ,26 ,25 ,30 ,29 ,28 ,33 ,32 ,31 ,38 ,37 ,34 ,41 ,40 ,39 ,44 ,43 ,42 ,47 ,46 ,45 ,50 ,49 ,48 ,53 ,52 ,51 ,56 ,55 ,54 ,59 ,58 ,57 62 ,61 ,60		<i>Santalum album</i>	
28	עצי בשמים	,9 ,8 ,7 ,3 ,1 ,17 ,15 ,12 ,24 ,23 ,19 ,32 ,27 ,25 ,40 ,38 ,37 ,45 ,43 ,41 ,53 ,48 ,47 ,60 ,58 ,56 62 ,61	קצב אל- ד'רירה	קנה בושם <i>Acorus calamus</i>	3
37	עצי בשמים	,8 ,7 ,6 ,5 ,2 ,11 ,10 ,9 ,20 ,16 ,13 ,26 ,23 ,21 ,30 ,29 ,28 ,33 ,32 ,31 ,38 ,37 ,34	קסט	קושט <i>Costus speciosus</i>	4

		,44 ,42 ,39 ,49 ,46 ,45 ,52 ,51 ,50 ,55 ,54 ,53 59 ,57			
29	עצי בשמים	,9 ,8 ,7 ,3 ,1 ,16 ,15 ,12 ,21 ,19 ,17 ,27 ,25 ,24 ,38 ,37 ,32 ,43 ,41 ,40 ,51 ,47 ,45 ,57 ,56 ,53 ,61 ,60 ,58 62	ריאחין אל- משהורה	זני ריחן מצוי <i>Ocimum basilicum</i>	5
27	עצי בשמים	,9 ,7 ,3 ,1 ,18 ,15 ,12 ,25 ,24 ,19 ,37 ,32 ,27 ,41 ,40 ,38 ,47 ,45 ,43 ,56 ,53 ,48 ,60 ,58 ,57 62 ,61	אס, הדס	הדס <i>Myrtus communis</i>	6
56	עצי בשמים	,6 ,5 ,4 ,2 ,1 ,10 ,9 ,8 ,7 ,13 ,12 ,11 ,17 ,16 ,15 ,21 ,20 ,19 ,25 ,24 ,23 ,28 ,27 ,26 ,31 ,30 ,29 ,34 ,33 ,32	ורד ומא אלורד	ורד ומי וורדים <i>Rosa</i>	7

		,39 ,38 ,37 ,42 ,41 ,40 ,45 ,44 ,43 ,48 ,47 ,46 ,51 ,50 ,49 ,54 ,53 ,52 ,57 ,56 ,55 ,60 ,59 ,58 62 ,61			
1	עצי בשמים	61	פל	יסמין ערבי <i>Jasminum sambac</i>	8
29	עצי בשמים	,9 ,8 ,7 ,3 ,1 ,15 ,12 ,11 ,23 ,19 ,17 ,27 ,25 ,24 ,38 ,37 ,32 ,43 ,41 ,40 ,48 ,47 ,45 ,58 ,56 ,53 62 ,61 ,60	בעית'ראן	מין לענה <i>Artemisia</i>	9
30	עצי בשמים	,9 ,8 ,7 ,3 ,1 ,15 ,12 ,11 ,19 ,17 ,16 ,25 ,24 ,23 ,32 ,31 ,27 ,40 ,38 ,37 ,45 ,43 ,41 ,53 ,48 ,47 ,58 ,57 ,56 62 ,61 ,60	כאד'י	פנדנוס ריחני <i>Pandanus odorat- issimus</i>	10
28	עצי בשמים	,9 ,8 ,7 ,3 ,1 ,15 ,12 ,11	נופר, לינופר	נימפאה <i>Nymphaea</i>	11

		,23 ,19 ,17 ,27 ,25 ,24 ,40 ,38 ,37 ,45 ,43 ,41 ,53 ,48 ,47 ,60 ,58 ,56 62 ,61		או טגטס <i>Tagetes</i>	
55	עצי בשמים	,6 ,4 ,3 ,2 ,1 ,10 ,9 ,8 ,7 ,13 ,12 ,11 ,17 ,16 ,15 ,21 ,20 ,19 ,25 ,24 ,23 ,28 ,27 ,26 ,31 ,30 ,29 ,37 ,34 ,32 ,40 ,39 ,38 ,43 ,42 ,41 ,46 ,45 ,44 ,49 ,48 ,47 ,52 ,51 ,50 ,55 ,54 ,53 ,58 ,57 ,56 ,61 ,60 ,59 62	מסתכא, מצטכי	אלת המסטיק <i>Pistacia lentiscus</i>	12
2	עצי בשמים	10 ,4	לבאן	לבונה <i>Boswellia</i>	13
30	עצי בשמים	,9 ,8 ,7 ,3 ,1 ,15 ,12 ,11 ,19 ,17 ,16 ,25 ,24 ,23 ,32 ,31 ,27 ,40 ,38 ,37	קרנפל	איגנית הציפורן <i>Eugenia caryo- phyllata</i>	14

		,45 ,43 ,41 ,53 ,48 ,47 ,60 ,58 ,56 61			
27	עצי בשמים	,9 ,8 ,7 ,3 ,1 ,15 ,12 ,11 ,23 ,19 ,17 ,27 ,25 ,24 ,38 ,37 ,32 ,43 ,41 ,40 ,48 ,47 ,45 ,60 ,58 ,56 61	ג'וז אלטיב	אגוז מוסקט <i>Myristica fragrans</i>	15
2	עצי בשמים	31 ,16	קרפה	קנמון הכסיה <i>Cinnam- omum cassia</i>	16
30	עצי בשמים	,9 ,8 ,7 ,3 ,1 ,15 ,12 ,11 ,19 ,17 ,16 ,25 ,24 ,23 ,32 ,31 ,27 ,40 ,38 ,37 ,45 ,43 ,41 ,53 ,48 ,47 ,61 ,60 ,56 62	לבאב, מחלב	פרונוס מחלב <i>Prunus mahaleb</i>	17
30	עצי בשמים	,9 ,8 ,7 ,3 ,1 ,15 ,12 ,11 ,19 ,17 ,16 ,25 ,24 ,23 ,32 ,31 ,27	סער	גומא <i>Cyperus ssp.</i>	18

		,40 ,38 ,37 ,45 ,43 ,41 ,53 ,48 ,47 ,60 ,58 ,56 61			
20	עצי בשמים עשבי בשמים	,10 ,6 ,5 ,2 ,20 ,18 ,16 ,29 ,28 ,21 ,42 ,31 ,30 ,50 ,49 ,44 ,55 ,54 ,51 57	נרג'ס בסתאני נרג'ס ברי	נרקיס <i>Narcissus</i>	19
27	עצי בשמים	,9 ,8 ,7 ,3 ,1 ,15 ,12 ,11 ,23 ,19 ,17 ,32 ,27 ,25 ,41 ,40 ,38 ,47 ,45 ,43 ,56 ,53 ,48 62-60 ,58	דהן אלזית/זיתון (אלמדקוק או אלמטחון)	זית <i>Olea europaea</i>	20
31	עשבי בשמים	,9 ,8 ,7 ,3 ,1 ,15 ,12 ,11 ,23 ,17 ,16 ,27 ,25 ,24 ,37 ,32 ,31 ,41 ,40 ,38 ,47 ,45 ,43 ,56 ,53 ,48 ,60 ,58 ,57 62 ,61	ברדקוש/ מרזנגוש אלברי לזאב	אזוב תרבותי <i>Majorana hortensis</i>	21
37	עשבי בשמים	,9 ,8 ,7 ,3 ,1 ,15 ,12 ,11 ,20 ,17 ,16	זקיקא	שבת ריחני <i>Anethum</i>	22

		,24 ,23 ,21 ,28 ,27 ,25 ,37 ,32 ,31 ,41 ,40 ,38 ,47 ,45 ,43 ,52 ,51 ,48 ,56 ,55 ,53 ,60 ,58 ,57 62 ,61		<i>graveolens</i>	
4	עשבי בשמים	,31 ,21 ,16 39	שד'אב	פיגם מצוי <i>Ruta chalepensis</i>	23
2	עשבי בשמים	31 ,16	ר'מאן	דבשה לבנה <i>Melilotus albus Medicus</i>	24
10	עשבי בשמים	,21 ,13 ,4 ,34 ,33 ,26 ,52 ,46 ,39 59	רנג'ס	טגטס <i>Tagetes</i>	25
51	מיני בשמים	,6 ,5 ,3 ,2 ,1 ,11 ,10 ,9 ,8 ,16 ,13 ,12 ,19 ,18 ,17 ,22 ,21 ,20 ,26 ,25 ,24 ,30 ,29 ,27 ,33 ,32 ,31 ,38 ,37 ,34 ,41 ,40 ,39 ,44 ,43 ,42 ,47 ,46 ,45	מוסך	אֵייל המושק <i>Moschus moschiferus</i>	26

		,50 ,49 ,48 ,54 ,52 ,51 ,59 ,58 ,57 62 ,61 ,60			
48	מיני בשמים	,6 ,5 ,3 ,2 ,1 ,12 ,10 ,9 ,16 ,15 ,13 ,19 ,18 ,17 ,22 ,21 ,20 ,25 ,24 ,23 ,29 ,27 ,26 ,32 ,31 ,30 ,37 ,34 ,33 ,40 ,39 ,38 ,44 ,42 ,41 ,48 ,47 ,46 ,52 ,50 ,49 ,57 ,56 ,54 ,61 ,60 ,59 62	זבאד	זבר אפריקני <i>Civettictis civetta</i>	27
2	מיני בשמים	61 ,51	ענבר	לויטן הראשתן <i>Physeter catodon</i>	28
33	הנותן ריח טוב בפירות	,8 ,7 ,3 ,2 ,1 ,12 ,11 ,9 ,22 ,19 ,15 ,25 ,24 ,23 ,32 ,29 ,27 ,38 ,37 ,34 ,43 ,41 ,40 ,48 ,47 ,45	ספרג'ל	חבוש <i>Cydonia oblonga</i>	29

		,57 ,56 ,51 ,61 ,60 ,58 62			
44	הנותן ריח טוב בפירות	,7 ,6 ,5 ,2 ,1 ,11 ,10 ,9 ,8 ,16 ,15 ,13 ,21 ,20 ,17 ,26 ,25 ,23 ,29 ,28 ,27 ,32 ,31 ,30 ,37 ,34 ,33 ,42 ,40 ,39 ,46 ,45 ,43 ,50 ,49 ,47 ,54 ,52 ,51 ,57 ,56 ,55 62 ,59	תפאח	תפוח <i>Malus</i> <i>pumila</i>	30
47	הנותן ריח טוב בפירות	,6 ,5 ,3 ,2 ,1 ,10 ,9 ,8 ,7 ,13 ,12 ,11 ,17 ,16 ,15 ,25 ,21 ,20 ,28 ,27 ,26 ,31 ,30 ,29 ,37 ,34 ,33 ,41 ,40 ,39 ,45 ,43 ,42 ,49 ,47 ,46 ,52 ,51 ,50 ,56 ,55 ,54 ,60 ,59 ,57 62 ,61	תרנג'	אתרוג <i>Citrus</i> <i>medica</i>	31

32	לימון <i>Citrus limon</i>	לים	46	הנותן ריח טוב בפירות	1
33	אפרסמון <i>Comm- iphora gileadensis</i>	בלסאן	2, 4, 5, 10, 13, 16, 20, 21, 26, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 39, 44, 46, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 59	עצי בשמים	25
34	שמן אפרסמון <i>Comm- iphora gileadensis</i>	דהן אלבלסאן	1, 2, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 37, 38, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62	בורא שמן ערב	48

י. הקבט ההלכתי

קביעת הלכות המזונות היא מן הקשות והמסובכות שבפסיקת ההלכה, וכמעט בכל עניין נחלקו בו הפוסקים במרוצת הדורות. כמצוין לעיל, מקורות ההשפעה של הלכות הברכות בתכאליל הקדמונים מגוונים, החל בתלמוד ובספרות הגאונים ועד

לפוסקים הראשונים. גיוון זה משקף פסיקה עצמאית המותאמת למציאות בתימן בזמנה ושאינה מוגבלת להרמב"ם. ייתכן שכיום יהיו פוסקים, אף מיוצאי תימן, שינהגו אחרת בהשפעת ה'שולחן ערוך' וכור ההיתוך ההלכתי שחל בארץ.¹⁹¹ לכן אין כאן בכוונתנו בזה להתייחס לפסיקת הלכה למעשה, אלא לתעד את ההלכה הקדומה המשתקפת בתכלאל ולנסות לעמוד על הגיונה.¹⁹² להלן כמה דוגמות.

על הפרי השיזף המצוי (נבק או דום) נהגו יהודי תימן הקדמונים לברך 'פרי העץ'.¹⁹³ כך גם הביא מהרי"ץ בתכלאל 'עץ חיים' (כ"י 33), אבל בתשובותיו נטה לפסוק בעקבות השו"ע (או"ח, רג, ד) שיש לברך 'עליו' 'שהכל', מפני שהוא אילן סרק.¹⁹⁴ מן העדויות שקיבלתי עולה, שפירות השיזף בתימן, בעיקר אלה שנמכרו בחנויות, היו גדולים ובאיכות גבוהה; הם נחשבו לפרי לכל דבר אף שהעץ לא גדל באופן תרבותי. יתרה מזו, בתקופת השושלת הרסולית הוא טופח ונחשב לפרי הגדל בחקלאות,¹⁹⁵ דבר העיד שהלכות ברכתו בתכלאל קדומות. גם לגבי ברכת החורב פסקו שיש לברך 'פרי העץ' כדעת הטור (או"ח, רב) ולא כדעת אחרים שסברו שיש לברך 'עליו' 'שהכל', משום שאכילה מרובה ממנו מזיקה לבריאות.¹⁹⁶ על ברכת המוהל ממציצת קנה הסוכר, וכן על הסוכר, נפסק בתכלאל כדעת הגאונים שמברכים 'פרי האדמה'¹⁹⁷ ולברכה אחרונה 'בורא נפשות'. זאת בניגוד להרמב"ם, שו"ע ומהרי"ץ שפוסקים שיש לברך 'שהכל'.¹⁹⁸ באותו הקשר מופיעה ברכת זרעי השומשום (סמסם) 'פרי האדמה',¹⁹⁹ אולם בחלק מן התכלאל מופיע ברשימה נפרד השומשום (ג'לגלאן) עם זרעי הקטניות שברכתם 'שהכל'.²⁰⁰ נראה

¹⁹¹ ראו עמר תשע"ז, עמ' 7–15.

¹⁹² תודתי לרב פנחס קורח ולרב עזרא קורח על הערותיהם, ה' יאריך בטוב שנותיהם.

¹⁹³ כנראה בעקבות בעל הלכות גדולות, עמ' 57–58, על 'שתיתא דכנארי', מאכל העשוי מפירות השיזף.

¹⁹⁴ מהרי"ץ פוסק 'העץ' (עץ חיים תשכ"ב, דף קעב, ב), אבל נראה שבפירושו (שם, שם) הוא יוצא נגד המקובל בימיו: 'ודעתי הצעיר לברך שהכל'; השוו פעולת צדיק, א, סי' קנד; גברא תש"ע, ב, עמ' 386–387; שמש תשע"ט, עמ' 356–360.

¹⁹⁵ מאייריהוף 1944, עמ' 61; וריסקו 1991, עמ' 22; וריסקו 1993, עמ' 166, מס' 19.

¹⁹⁶ ראו שמש תשע"ד, עמ' 217–218.

¹⁹⁷ הלכות גדולות, עמ' 95. לפי דעה אחרת מברכים 'פרי העץ'.

¹⁹⁸ משנה תורה, הלכות ברכות ח, ה; שו"ע, או"ח, סי' רחטו; פעולת צדיק, ב, סי' רפה.

¹⁹⁹ כדעת בעל הלכות גדולות, עמ' 56.

²⁰⁰ ראו למשל, כ"י 6, 16, 46.

שהרשימה הראשונה עוסקת בגרגרי השומשום השלמים, בעוד האחרת עוסקת בגרגרים שנטחנו לאבקה.²⁰¹

לגבי השקדים יש להעיר, שלרוב נזכר זן השקד המתוק שברכתו 'פרי העץ'. בחלק מכתבי היד מופיעים באותה קטגוריה בנפרד גם זן השקד המר הקטן,²⁰² שניתן לאכלו על קליפתו. לעומת זאת, יש כתבי יד שבהם מופיעים גם השקדים המרים הגדולים שעל פי חכמי תימן הקדמונים ברכתם 'שהכל', בניגוד לדעת הטור והשו"ע שפסקו שאין לברך עליהם. כנראה משום שניתן היה לאכלם לאחר התקנה.²⁰³ בהערת אגב נציין את ה'שקד' של פרי המשמש ('ברקוק'): בית הגלעין פוצח בתימן (פעילות נשות היהודים בתשעה באב) ובורר מתוך הקליפות למתוקים – 'קוקע לוזי' שברכתם פרי העץ, ולמרים – 'קוקע קבי' שעברו תהליך המתקה בהשריה במים, יובשו ונקלו עם מעט מלח – 'תוהם',²⁰⁴ ולכן ברכתם 'שהכל'.²⁰⁵

נראה שהברכה על אכילת לימון (מתוק וחמוץ) מופיעה לדאשונה בספרות התכאליל כ'פרי העץ'.²⁰⁶ תופעה יוצאת דופן היא הופעתו של הציפורן (קרנפל) בהלכות ברכות ביחד עם הפירות שברכתם 'פרי העץ'.²⁰⁷ (בנוסף לאזכור ברכת הריח 'עצי בשמים'). גם זאת בניגוד לדעת השו"ע (או"ח רב, טז), שאין לברך על התבלינים.²⁰⁸ אשר לברכת הריח של אגוז מוסקט, פסקו חכמי תימן שיש לברך 'עצי בשמים', בניגוד לפוסקים אחרים שסברו שיש לברך 'הנותן ריח טוב בפירות'.²⁰⁹ יש להעיר, שאזכור הציפורן ואגוז המוסקט בהלכות בשמים אינו מחייב שימוש שכיח לצורך זה בפועל באותה תקופה ובוודאי שלא היה ידוע בעת החדשה אלא רק כתבלין ולרפואה.

²⁰¹ כפסיקת אבודרהם, הלכות בורא פרי האדמה.

²⁰² ראו המדאני 1990, עמ' 314.

²⁰³ טור סי' רב,ה. לעומת זאת, כתב בעל השו"ע (רד"א), שעל השקדים המתוקים שאוכלים אותם כשהם רכים בקליפותיהם מברך 'שהכל'; השו"ע שמש תשע"ד, עמ' 234.

²⁰⁴ קאפח תשמ"ז, עמ' 46, 216; משולם תשע"ט, עמ' 54–55.

²⁰⁵ צובירי תשס"ה, עמ' 562. כך גם מסר לי טוביה בן סלימאן קארה.

²⁰⁶ דיון הלכתי בעניין זה מופיע בספרות ההלכה המאוחרת מן המאה הי"ט (שמש תשע"ד, עמ' 244).

²⁰⁷ כמובא על ידי מהר"ם, עמ' כט. עיקר גידול עץ הציפורן הוא לצורך השימוש בניצני פרחיו ובאופן תאורטי ניתן להסיק שאם הוא נאכל חי דינו כדין פרי אגוז מוסקט (טור, ושו"ע או"ח רב, יז-יח, בדברי הרמ"א).

²⁰⁸ אבל במקום אחר (שו"ח, או"ח, רטז, ד) ציין שברכת ריח הציפורן 'הנותן ריח טוב בפירות'.

²⁰⁹ כגון מהר"ם, עמ' צא; שו"ע, או"ח, סי' רטז,ב.

ברכת ה'ברדקושה או 'לזאב הנזכרת בין צמחי הבושם בתכאליל היא 'עשבי בשמים'. בחלק מכתבי היד כתוב 'ברי', כלומר אפשר שהמכוון לצמח בר חד-שנתי. אולם לפי מקורות אחרים, האזוב התרבותי (*Majorana hortensis*), הידוע בעת החדשה בשמות אלה, הוא צמח רב-שנתי מעוצה ולפיכך בירכו עליו בתימן 'עצי בשמים'.²¹⁰ במיוחד יש לציין את זני הריחאן המעוצים של תימן שברכתם 'עצי בשמים', בניגוד לרוב המינים השכיחים שהם חד-שנתיים וברכתם 'עשבי בשמים'.

סיכום

ניתוח רשימות הצמחים והבשמים, הכוללות כשמונים פריטים, מראה שהם משקפות בדרך כלל את השימוש השכיח בהם בתימן. במיוחד מעידים על כך המונחים הנזכרים בלהג ערבית-תימני. מן המאפיינים הייחודיים להלכות הברכות שבתכאליל הן רשימות מפורטות של דגניים, קטניות ופירות. יש בהם גם אזכור שמות צמחים מקומיים; צמחי בר למאכל (למשל, סַגְרָטִיָּה אשחרית וגרויה טמבניסי), כעשרה בשמים תימניים וכן אזכור מרקחת הטרימינליה לרפואה – כל אלה אינם נזכרים בהלכות הריח בשום מקור אחר מחוץ לתימן. גם הבאת רשימת הירקות במתכונת זו ייחודית לתכאליל. מקור להשראה או השוואה ניתן לראות ברשימות שפריטים רבים בהם נמצאים, למשל, בספרי חקלאות של השליטים הרסולים שנכתבו בתימן במאות ה'ג–הט"ו. לאורך כל המאמר הבאנו ראיות רבות לכך, שרשימות הגידולים והבשמים שבתכאליל הן ללא ספק קדומות ביותר, וכולטת היא העובדה שכמעט אין בהן אזכור לגידולים שהובאו מאתיופיה בשלהי המאה ה'ט"ו, כגון קפה וקאת, או גידולים חדשים מן העולם החדש. העדרן מרשימות אלה משקף במידה רבה את התמורות שחלו בהרכב התזונה התימנית בעת החדשה, לצד המשך שימוש בגידולי מאכל מסורתיים.

באמצעות רשימות המאכלים והבשמים, המופיעים לרוב בתבניות קבועות, סיווגנו את התכאליל לשתי קבוצות עיקריות: הקדומות – שהן לרוב קצרות ולמאוחרות יותר, החל בשלהי המאה ה'ט"ז – שבהן רשימות מפורטות יותר, כנראה בהשפעת הופעת הדפוסים והגעת ה'שולחן ערוך' לתימן. עם זאת, הפסיקה ההלכתית מושפעת מהלכות הריח הנזכרות בספרות ההלכה לדורותיה. כך, למשל, היסוד של ספרות הגאונים ניכר בהן מאוד ואינו מוגבל רק לרמב"ם. מעניינות

²¹⁰ ראו לעיל, הערה 164.

במיוחד כמה מהלכות הברכות המורות על עצמאות וייחודיות הלכתית. מכל מקום, אופן הפסיקה בהלכות ברכות המופיעות בכל התכאליל הוא לרוב זהה. כלומר, גם תכלאל שניתן למצוא בו יסודות של נוסח התפילה ה'שאמי', אין בו הבדל הלכתי לעומת התכלאל מן הנוסח ה'בלדי'. הבדלים מעין אלו התחדדו מאוד רק לאחר עליית יהודי תימן לישראל.

רשימת כתבי היד

1. בודפסט – הספרייה של האקדמיה ההונגרית למדעים Ms. Kaufmann A 373, המאה הי"ז (ר' יצחק ונה), עמ' קפה–קפו
2. ברלין – הספרייה הממלכתית Ms. Or. Qu. 576, שנת 1508, עמ' 132–133
3. גברא משה – המכון לחקר חכמי תימן, בני ברק (קטלוג גברא, מס' 53), שנת 1609, ללא ציון עמודים
4. גברא משה – המכון לחקר חכמי תימן, בני ברק, דרום מערב תימן, שנת 1612, ללא ציון עמודים
5. גברא משה – המכון לחקר חכמי תימן, בני ברק (קטלוג גברא, מס' 115), שנת 1650, ללא ציון עמודים
6. גרוס ויליאם, תל אביב, מס' 220, המאה הי"ט, עמ' 100
7. ואדעי – נמסר על ידי יובל ואדעי, צפת, שנת 1517
8. טיירי שלמה, קרית אונו (צילום ממשה גברא, קטלוג גברא, מס' 4), ללא ציון עמודים
9. ירושלים – אוסף מאיר בניהו 414, שנת 1649, עמ' 210
10. ירושלים – הספרייה הלאומית Ms. Heb. 8°2629, שנת 1426 (?), עמ' 3–4, 80
11. ירושלים – הספרייה הלאומית Ms. Heb. 4°510, שנת 1580 לערך, עמ' 92–95
12. ירושלים – הספרייה הלאומית Ms. Heb. 4°507, שנת 1608, עמ' 71–73
13. ירושלים – הספרייה הלאומית Ms. Heb. 8°1369, שנת 1634, עמ' 86
14. ירושלים – הספרייה הלאומית Ms. Heb. 38°1358, שנת 1635, עמ' 168
15. ירושלים – הספרייה הלאומית Ms. Heb. 4°6963, שנת 1648, עמ' 91–94
16. ירושלים – הספרייה הלאומית Ms. Heb. 4°93, שנת 1652, עמ' 205–206
17. ירושלים – הספרייה הלאומית Ms. Heb. 4°1318, שנת 1654 (נוסח שאמי), עמ' 221
18. ירושלים – הספרייה הלאומית Ms. Yah. Heb. 152, שנת 1677 (ר' שלום שבזי), עמ' 35–34
19. ירושלים – הספרייה הלאומית Ms. Heb. 4°1343, המאה הי"ז (נוסח שאמי), עמ' 125–124

20. ירושלים – הספרייה הלאומית Ms. Heb. 28°1355, המאה הי"ז, עמ' 91–93
21. ירושלים – מכון בן-צבי 1219 (קטלוג טובי 153), שנת 1637 (ר' יצחק ונה), עמ' 107–108
22. ירושלים – מכון בן-צבי 1168 (קטלוג טובי 157), שנת 1650 לערך, עמ' 57
23. ירושלים – מכון בן-צבי 1157 (קטלוג טובי 158), שנת 1654, עמ' 126–127
24. ירושלים – מכון בן-צבי 1174 (קטלוג טובי 154), שנת 1656 (ר' יצחק ונה), עמ' 158
25. ירושלים – מכון בן-צבי 1156 (קטלוג טובי 155), שנת 1661, עמ' 154
26. ירושלים – מכון בן-צבי 1201 (קטלוג טובי 160), שנת 1674, עמ' 70–72
27. ירושלים – מכון בן-צבי 1223 (קטלוג טובי 156), המאה הי"ז, עמ' 185–187
28. לונדון – הספרייה הבריטית Or. 10765, שנת 1590, עמ' 111–114
29. לונדון – הספרייה הבריטית Or. 2227, שנת 1540 (אביגד בן דוד בן בניה), עמ' 142–144
30. לונדון – הספרייה הבריטית Or. 2673, שנת 1663, עמ' 137–138
31. מחפוד שגיב – ראש העין 2402, המאה הי"ז, עמ' 191–193
32. מחפוד שגיב – ראש העין 2107, המאה הי"ז, עמ' 125–127
33. מהרי"ץ – המאה הי"ח, תכלאל עץ חיים, א, ירושלים תשכ"ב, עמ' קעא–קעג
34. משתא – שבזי, צילום, מהדורת בנימין עודד יפת, ירושלים תשמ"ו, שנת 1642, עמ' קפד–קפז
35. ניו יורק – בהמ"ל (JTS) Ms. 3015, שנת 1352?, עמ' 22–24
36. ניו יורק – בהמ"ל (JTS) Ms. 5543, שנת 1397?, עמ' 19–21
37. ניו יורק – בהמ"ל (JTS) Ms. 4806, שנת 1583, עמ' 94–95
38. ניו יורק – בהמ"ל (JTS) Ms. 4807, שנת 1661, עמ' 87
39. ניו יורק – בהמ"ל (JTS) Ms. 4756, שנת 1685, עמ' 151–153
40. ניו יורק – בהמ"ל (JTS) Ms. 8769, שנת 1694, עמ' 172–174
41. ניו יורק – בהמ"ל (JTS) Ms. 4500, ראשית המאה הי"ז, עמ' 68–69
42. ניו יורק – בהמ"ל (JTS) Ms. 4485, אמצע המאה הי"ז, עמ' צה–צו
43. ניו יורק – אוניברסיטת קולומביה Ms. X 893 J 62, המאה הי"ח, עמ' 47–48
44. סינסינטי – אוהיי, היברו יוניון קולג' Ms. 411, המאה הט"ז, עמ' 75–76
45. פלדמן מנחם – ירושלים Ms. 62, שנת 1615, עמ' 50–52
46. פריס – הספרייה הלאומית Ms. hebr. 1335, המאה הט"ז, עמ' 129–130
47. פריס – הספרייה הלאומית Ms. hebr. 1330, סוף המאה הט"ז, עמ' 320–328
48. קאדי אליהו – ארה"ב, כ"י מנולי שלמה, שנת 1689 (קטלוג גברא 197), ללא ציון עמודים

49. קאפח יוסף – ירושלים, תכלאל משנת 1498 (צילום מיוסף פרחי), עמ' 91–93
50. קאפח יוסף – ירושלים, תכלאל ר' יחיא אלבשירי, שנת 1618 (צילום מיוסף פרחי), עמ' 185–188
51. קאפח יוסף – ירושלים, תכלאל, המאה הי"ז (צילום מיוסף פרחי), עמ' 64–65
52. קמברידג' – אנגליה, Ms. Add. 1727, סוף המאה הט"ז, ללא ציון עמודים
53. קמברידג' – אנגליה, Ms. Add. 1200, המאה הט"ז-הי"ז
54. קדמונים – תכלאל קדמונים מבוסס על כ"י של ר' יחיא בשירי משנת 1618, הועתק על ידי ר' שלום קרח, יצא לאור על ידי יוסף חבארה, ירושלים תשכ"ד
55. קרופ יצחק – ירושלים 1500, Ms. 1500, שנת 1590, עמ' 194–199
56. קרופ יצחק – ירושלים 1968, Ms. 1968, המאה הי"ז, עמ' 171–172
57. קרופ יצחק – ירושלים 2399, Ms. 2399, המאה הי"ז, עמ' 65–66
58. קרופ יצחק – ירושלים 1000.64, Ms. 1000.64, המאה הי"ז (?)
59. קרופ יצחק – ירושלים 913, Ms. 913, המאה הי"ט, עמ' 113
60. רמת גן – אוניברסיטת בראילן 63, Ms. 63, שנת 1657, עמ' 49–50
61. רמת גן – אוניברסיטת בראילן 73, Ms. 73, המאה הי"ח, עמ' 179, 184–186
62. רמת גן – אוניברסיטת בראילן 703, Ms. 703, שנת 1876, עמ' 167–168

ביבליוגרפיה

- אבדר 2000 כרמלה אבדר, משובץ ומרוקם, מהכפר בתימן למושב בישראל. ירושלים
- אבן מפתאח 2018 אבו אלחסן עבד אללה אבן אבי אלקאסם אבן מפתאח, אלמנתזע אלמכ'תאר מן אלגית' אלמדראר אלמערופ בשרח אלזהאר, ג. צעדה
- אבן סידה 1901 עלי אבן אסמאעיל אבן סידה, כתאב אלמכ'צץ, יא. קהיר
- אבן רסול 1951 אלמלך מט'פר יוסף אבן רסול, אלמעמד פי אלאדוית אלמפרדאת. קהיר
- אבן רסתה 1881 אחמד אבן רסתה אלאצפהאני, תאב אלאעלאק אלנפיסה. ליידן
- אברהם בן הרמב"ם תשובות רבנו אברהם בן הרמב"ם. מהדורת אברהם חיים פריימן ושלמה דב גויטיין. ירושלים
- תרצ"ח אברהם בן הרמב"ם
- תשמ"ט --, ספר המספיק לעובדי השם. מהדורת נסים דנה. רמת גן

- אדריסי 1974 אבן עבדאללה מחמד אדריסי, נזהת אלמשתאק פי אכ'תראק
אלאאפאק, מהדורת E. Cerulli ואחרים. נאפולי-רומא.
- אסף תרצ"ט שמחה אסף, ממצרים לעדן ולהודו. ציון ד, עמ' 232–236
- אקצ'ע תשי"ט זכריה אקצע, מדע הרפוי בתימן. ניו יורק
- בן-דוד תשס"ח אהרן בן-דוד, בית האבן: הליכות יהודי צפון תימן. קרית עקרון
- גברא תש"ע משה גברא, מחקרים בסידורי תימן עם נוסח תכלאל עץ חיים, א-
ד. בני ברק
- גויטיין תשמ"ג שלמה דב גויטיין, התימנים: היסטוריה, סדרי חברה, חיי רוח..
ערך: מנחם בן-ששון. ירושלים
- גימאני תשס"ה אהרן גימאני תמורות במורשת יהדות תימן בהשפעת השולחן
ערוך וקבלת האר". רמת גן
- גימאני תשס"ו --. תשובות חכמי תימן לשאלות הרב קוק. בתוך: שלום סרי
וישראל קיסר (עורכים), הליכות קדם במשכנות תימן, עמ' 37–
53. תל אביב
- גמליאלי תשנ"ח נסים בנימין גמליאלי, תימן בתעודות: יהודי דמת והמחוז.
ירושלים
- גרומן 1922 Adolf Grohmann, *Südarabien als Wirtschaftsgebiet*. Wien
- דוד בן ישע תשמ"ח דוד בן ישע הלוי, אלג'אמע – המאסף: מילון עברירעבי. מהדורת
צילום: שלום גמליאל. ירושלים
- דו"ח 2009 Yemen – Country Report on the State of Plant Genetic
Resources for Food and Agriculture (FAO). Rome
- דנינו ועמר תשע"ג דקלה דנינו וזהר עמר, אתיופיה בישראל: רפואה ותרופות
מסורתיות של קהילת יוצאי אתיופיה. ירושלים
- הונדה ואחרים 1990 G. Honsa, W. Miki & M. Saito, *Herb Drugs and Herbalists
in Syria and North Yemen*. Tokyo
- הלכות גדולות תרמ"ח שמעון קייארא, הלכות גדולות. מהדורת מאיר הילדסהיימר. ברלין
- המדאני 1990 אבו מחמד אלחסן אלהמדאני, צפת ג'זירת אלערב. מהדורת מ'
אפנע). צנעא
- ואדעי תשפ"ב יובל ואדעי, סידור משנת א'תתכ"ח לשטרות (ה'רע"ז/1517)
והסידורים העתיקים מתימן. תימא יט, עמ' 49–88
- ווד 1997 J.R.I. Wood, *A Handbook of the Yemen Flora*. Kew
- ורסקו 1989 D.M. Varisco, *Medieval Agricultural Texts from Rasulid
Yemen. Manuscripts of the Middle East* 4, pp. 150-154

- , A Royal Crop Register from Rasulid Yemen. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 34, pp. 1-22
וריסקו 1991
- , A Rasulid Agricultural Almanac for 808/1405-6. *New Arabian Studies* 1, pp. 108-123
וריסקו 1993
- , Medieval Agriculture and Islamic Science. *The Almanac of a Yemeni Sultan*, Seattle-London
וריסקו 1994
- חיים חבשוש, מסעות חבשוש. מהדורת שלמה דב גויטיין. תל אביב
חבשוש תרצ"ט
- מרתצ'א אלובידי, תאג' אלערוס. מהדורת אברהם אלתרזי, כרך 10. כווית
זבידי 1972
- חופת חתנים תרפ"ה
חפץ חיים תשכ"ו
- חופת חתנים. מהדורת מ' עוזין. ליוורנו
דיואן חפץ חיים: שירי רבינו שלום שבזי. מהדורת יוסף ושלמה מקיטון, ירושלים
- יوسف טובי, כתביהיד התימניים במכון בן-צבי. ירושלים
יوسف טובי, מילון עממי עבריי-עברי מתימן ללשון ספרות חז"ל. בתוך: יצחק גלוסקא וצמח קיסר (עורכים), ספר שביטאל, עמ' 77-121. רמת גן
- טובי תשמ"ב
טובי תשנ"ב
- , נוסח התפילה של יהודי תימן. תימא ז', עמ' 29-64
אברהם יערי, שלוחי ארץ ישראל. ירושלים
- יוסף י' כהן, ראשית הדפוס העברי וראשוני המדפיסים. מחניים קו, עמ' צו-קה
- טובי תשס"א
יערי תשנ"ז
כהן תשכ"ו
- A.W.A. al-Khulaidi, *Flora of Yemen*. [Ṣan'ā']
ב"מ לוין, אוצר הגאונים, א, מסכת ברכות. חיפה
- כ'לדי 2000
לוין תרפ"ח
- M. Meyerhoff, Sur un traité d'agriculture composé par un sultan yéménite du XIVe siècle. *Bulletin de l'Institut d'Egypte* 25, pp.55-63; 26, pp. 51-65
מאיירהוף 1944
- רבינו מאיר מרוטנבורג, ספר ברכות מהר"ם. מהדורת ש"י שפיצר. ירושלים
- מהר"ם תשמ"ח
- Ester Muchawsky-Schnapper, Some Aspects of the Use of Perfume by Yemenite Jews. *Tema* 2, pp. 133-142
מוצ'בסקי 1990
- W. Miki, *Index of the Arab Herbalist's Materials*, Tokyo
מיקי 1976
- סעדיה מעטוף, יהדות חבאן (חצרמות) בדורות האחרונים. ברקת
מעטוף תשמ"ז

- מקדסי 1906 שמש אלדין אבו עבדאללה אלמקדסי, אחסן אלתקאסים פי מערפת אלאקאלים. מהדורת M.J De Goeje. ליידין משה בן מימון תשכ"ט משה בן מימון, ביאור שמות הרפואות. מהדורת זלמן מונטנר. ירושלים
- משולם תשע"ט עוזיהו משולם, ספר ד'מאר, הקהילה היהודית בד'מאר: הווי חיים, דמויות ואירועים. נתניה
- משנה תורה משה בן מימון, ספר משנה תורה. יוצא לאור פעם ראשונה על-פי כתבי יד תימן עם פירוש מקיף מאת יוסף קאפח. ירושלים
- נחום תשכ"ב יהודה לוי נחום, מצפונות יהודי תימן. ערך: שמעון גרידי. תל אביב
- ניבוהר 1792 Carsten Niebuhr, *Travels Through Arabia and Other Countries in The East*. Trans. R. Heron. Edinburgh
- סאדק 2003 N. Sadek, Ta'izz, Capital of the Rasulid Dynasty in Yemen. *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies* 33, pp. 309-313
- סעדיה תש"א סעדיה גאון, סידור. מהדורת ישראל דודזון, שמחה אסף ויששכר יואל. ירושלים
- סעדיה תשמ"ב --, פירוש למסכת ברכות, בתוך: ש"א ורטהימר (עורך), גנוי ירושלים, עמ' רה-רמד.
- ספיר תש"ה יעקב ספיר, ספר מסע תימן. מהדורת אברהם יערי. ירושלים
- סרג'נט וליוקוק 1983 R.B. Serjeant & R. Lewcock, *Ṣan'ā'*. London
- סרי ועמר תשע"ח ירון סרי וזהר עמר, גידולי תימן על פי אלוסאעי. תהודה 33, עמ' 21-9
- עוזירי תש"ף עמרם עוזירי, ספר מלאך ה': מתולדות רבינו ישראל עוזירי. חמ"ד
- עמר תשס"ה -- (עורך), מחברת צמחי המשנה של הרב יוסף קאפח. תל אביב
- עמר תשע"א --, מפנקסו של חנווני יהודי מצנעא. בתוך: אהרן גימאני, רצון ערוסי ושואל רגב (עורכים), בני תימן: מחקרים ביהדות תימן ומורשתה, עמ' 117-133. רמת גן
- עמר תשע"א"ב --, חמשת מיני דגן. הר ברכה
- עמר תשע"ב --, צמחי המקרא. ירושלים
- עמר תשע"ה --, הצומח והחי במשנת הרמב"ם. כפר דרום
- עמר תשע"ז --, ספר החילוקים בין בני תימן לבין בני הצפון. נוה-צוף
- עמר תשפ"א --, הזבאד בתרבות יהודי תימן, תהודה מ, עמ' 275-284

- עמר ויעקב תש"ף -- ודורון יעקב, ברכות הנהנין' בנוסח יהודי עדן. תימא יז, עמ' 80–102
- עמר וקאפח תשע"א -- ואהרן קאפח, הפירוש התימני של זיהוי צמחי המשנה לרבנו נתן אב הישיבה. בתוך: אילת אטינגר ודני בר-מעוז (עורכים), מטוב יוסף: ספר היובל לכבוד יוסף טובי, ב, עמ' 11–22. חיפה
- עמרי 1985 אבן פצ'ל אללה אלעמרי, מסאלך אלאבצאר פי ממאלך אלאמצאר. מהדורת אימן פואד סיד. פריז
- עץ חיים תשכ"ב יחיא צאלח, תכלאל עץ חיים, א. ירושלים
- פורסקל 1775 P. Forskal, *Flora Aegyptiaco-Arabica*. Hauniae
- פיאמנטה 1990/1 Moseh Piamenta, *Dictionary of Post-Classical Yemeni Arabic*. 2 vols. Leiden
- פירוואבאדי 1995 מג'ד אלדין מחמד אבן יעקוב אלפירוואבאדי, אלקמוס אלמחית. בירות
- פירוש המשנה תשכ"ג משה בן מימון, פירוש המשנה. מהדורת יוסף קאפח. ירושלים
- פליקס תשנ"ד יהודה פליקס, עצי פרי למיניהם. ירושלים
- פלקירה תשס"ד נתן בן יואל פלקירה, צרי הגוף. מהדורת: זהר עמר ויעל בוכמן. תל אביב
- פעולת צדיק תשכ"ה יחיא צאלח, שו"ת פעולת צדיק. תל אביב
- צובירי תשס"ה יוסף צובירי (עורך), סידור כנסת הגדולה השלם. בני ברק
- קאפח תשמ"ז --, הליכות תימן. ערך: ישראל ישעיהו. ירושלים
- קאפח תשמ"ט --, כתבים א-ב. ערך: יוסף טובי. ירושלים
- קאפח תשס"ה --, מחברת צמחי המשנה של הרב יוסף קאפח. ערך: זהר עמר. תל אביב
- קורח תשנ"ג עמרם קורח, סערת תימן. ערך: שמעון גרידי. ירושלים
- ראזי 1979 אחמד אבן עבדאללה אלראזי, תאריך' מדינת צנעא. דמשק
- רוסי 1939 Ettore Rossi, *L'Arabo Parlato a Šan'ā'*. Roma
- ריגלר תשנ"ה מיכאל ריגלר, בניה הסופר וצאצאיו. פעמים 64, עמ' 54–67
- ריעאני תשכ"ג יוכבד ריעאני, סממני הרפואה העממית של יהודי תימן. עבודת גמר, בית הספר לרוקחות, האוניברסיטה העברית. ירושלים
- רצאבי תשנ"ב יצחק רצאבי, עולת יצחק, ב. בני ברק
- רצאבי תשנ"ו יצחק רצאבי, שלחן ערוך המקוצר, א. בני ברק
- רצהבי תשכ"א יהודה רצהבי, ר' יוסף קארו ויהודי תימן. תלפיות ז, ב-ד, עמ' 469–477
- רצהבי תשמ"ח --, במעגלות תימן. תל אביב

- שואל ומשיב תשס"ו מאיר חבצלת ויוסף טובי (מהדירים), שואל ומשיב: פירוש מדרשי-אלגורי על התורה ועל האפטריות. תל אביב
- שוינפורט 1912 G. Schweinfurth, *Arabische Pflanzennamen aus Aegypten, Algerien und Jemen*. Berlin
- שמש תשס"ו אברהם אופיר שמש, הדורה (סורגום) בתרבות הקולינרית ובמסורת ההלכה התימנית. תימא ט, עמ' 97–110
- שמש תשע"ד --, צמחים מאכלים ודפוסי אכילה בספרות הברכות 1492–2000. אריאל
- שמש תשע"ט --, השיזוף השקמה והצבר בספרות רבני תימן: בוטניקה תרבות קולינרית וברכות. בתוך: יוסף יובל טובי ואהרן גימאני (עורכים), יהדות תימן: זהות ומורשת, עמ' 351–373. ירושלים
- שמש תשפ"א --, ריח שדה: בשמים מהצומח ומהחי בספרות הברכות, תרבות חומרית, היסטוריה והלכה. רמת גן
- תנחום תשס"ה תנחום בן יוסף הירושלמי, אלמרשד אלכאפי. מהדורת הדסה שי. ירושלים